

Ulu Madzsar, Kicsi Madzsar és a *Derbend-náme*

A kaukázusi Madzsar nevű települések kérdéséhez

A *Derbend-náme* – Derbend története – című munka a Kaszpi-tenger mellett fekvő fontos erődváros, Derbend históriájának egyes részleteit beszéli el. Az európai tudósvilág előtt Nagy Péter orosz cár kaukázusi hadjárata óta ismert, a magyar kutatók pedig azért figyeltek fel rá, mert egyfelől foglalkoztatta őket a kaukázusi magyar jelenlét, másrészt pedig azért, mert a munkában két település nevéként is szerepel a Madzsar. Az első, Julius Klaprothhoz köthető fordítások megjelenése után viszonylag gyorsan felfedezte Horvát István, Ó-Gyallai Bese János, Jerney János, majd Kállay Ferenc.¹ Nem meglepő, hogy a magyarság történetének keleti forrásait gyűjtő Repiczky János lefordította és kiadását tervezte.² Korai halála után a feladatot az Akadémia történettudományi osztálya Podhorszky Lajosra bízta, de a kiadás végül elmaradt.³ Mindemellett a munkáról a magyar tudósvilág cseppet sem feledkezett meg: a századfordulón Kuun Géza, Munkácsi Bernát és Zichy Jenő hivatkoztak rá előszeretettel,⁴ azután a turkológus Németh Gyula és a földrajztudós Bendefy László használta, majd Czeglédy Károly munkáiban találkozzunk vele, újabban pedig Mátéffy Atilla forgatta.⁵ A kaukázusi magyarság kérdése azonban a történeti kutatásokban háttérbe szorult, nem meglepő, hogy a művet újabban a szakmán kívüli érdeklődők fedezték fel maguknak.⁶

A krónika – történeti értékein túl – magyar szempontból mindenképpen fontos, hiszen benne két, Madzsar nevű város is említésre kerül. Ezen adatok körütekintő értékelése azonban mindezidáig elmaradt, ahogy a munka fordítása sem került a magyar közönség elé. Mint alább látni fogjuk, a kérdés

---

* A fordítást Csirkés Ferenc készítette, a tanulmányt és a jegyzeteket Sudár Balázs írta.

1 Horvát 1825, 49; Ó-Gyallai 1829, 115; Horvát 1830, 63–64; Jerney 1839, 352, 354; Jerney 1843, 26–27, 82; Jerney 1844, 34–35; Kállay 1851, 37–38.

2 MTAK Keleti Gyűjtemény, Török kéziratok októv 327.

3 Toldy 1855, 331; A történettudományi osztály üléséről 1856.

4 Munkácsi 1894, 173; Vámbéry 1895, 124, 129, 143; Munkácsi 1904, 105; Kuun 1895, II, 71–72, 150.

5 Németh, 1991, 306–307 (az eredeti 1930-ban jelent meg); Bendefy 1942, 28–29; Czeglédy 1955, 138; Czeglédy 1959, 123; Czeglédy 1960, 86; Mátéffy 2013, 18–19.

6 Helilov–Nyitray 2008, 7–36.

sokkal összetettebb, mint első pillantásra tűnik, számos vonatkozása pedig a munka kritikai kiadásának hiányában csak feltételesen oldható meg. (Ilyen kiadás eddig nem készült.) Tanulmányunkban a jelenleg rendelkezésre álló eszközök felhasználásával próbálunk válaszokat találni a legalapvetőbb kérdésekre.

Kéziratok, kiadások

A *Derbend-náme* akkor került az európai kutatók látókörébe, amikor Nagy Péter orosz cár 1722-ben elfoglalta Derbendet, és az ottani uralkodó, Imám Kuli kán a város kulcsai mellett a mű egy példányát is átadta neki. Első említése Theophilus Sigifrid Bayer német akadémikustól származik 1726-ból,⁷ első fordításait Julius Klaproth készítette német és francia nyelvre az 1810-es évektől kezdve,⁸ majd a munkát egy derbendi származású tudós, Mirza Kazim-beg (Alexander Kaszimovics Kazembek) vette alapos kritikai vizsgálat alá, aki több kéziratot összevetve, bőséges jegyzetekkel és angol fordítással tette közzé a szöveg egyik – saját tulajdonában lévő –, török nyelvű változatát 1851-ben.⁹ Az első orosz fordítást 1898-ban Makszud Alihanov-Avarszkij készítette el, az orosz birodalom tábornagya, egyben a térség, Hunzah szülőtte.¹⁰ Újabb fordítás készült egy arab nyelvű változatról M. Sz. Szaidov és A. R. Sihszaidov részéről 1980-ban, 1993-ban pedig G-M. R. Orazaev adta ki a szentpétervári Rumjancev-kézirat szövegét alapos jegyzetekkel ellátva, orosz fordításban.¹¹ A *Derbend-námét* számos kaukázusi nyelvre is átültették már a 19. században (láz, dargin, avar, kumük).

Az írásműnek ma már több mint 40 kézirata ismert, arab, perzsa és török (többféle dialektusban) nyelven.¹² Sajnos tényleges szövegkiadás Kazem-beg munkája óta nem látott napvilágot, és a kéziratok összevetése, elemzése sem történt meg. Így nem tudható, hogy melyik a legkorábbi példány – a datáltak közül a szentpétervári Szaltikov-Sedrin kéziratáré lehet az, amely 1687/1688-ban készült.¹³ Nem világos, hogy az eredeti szöveget milyen nyelven fogalmazták meg, készítésének ideje szintén erősen vitatott. Ez a helyzet a levonható következtetések szempontjából komoly problémát je-

7 Bayer 1726; Bayer 1770, 122–125. A Kubád-Anúsirván történetet idézi.

8 Klaproth 1812, I, 429–430; Klaproth 1829, 439–467.

9 Kazembeg 1851.

10 Alihanov-Avarszkij 1898.

11 Szaidov–Sihszaidov 1980; Orazaev 1993.

12 Barthold 1973.

13 Dorn–Rost 1852, 479 (no 541). Töredék, 1687-es példány.

lent, mert mint majd látni fogjuk, a szöveg alakulásának több fázisa különíthető el, s az sem közömbös, hogy a különböző nyelveken létező variánsok milyen viszonyban állnak egymással. Mindeme nehézségek miatt megalapozott állításokat nem könnyű megfogalmazni a művel kapcsolatban.

A következőkben négy publikált szövegváltozattal fogunk dolgozni:

- Rumjancev-kézirat, 1815/6 (török nyelvű, orosz fordításban)¹⁴
- Kazembeg kézirata, datálatlan (török nyelvű, az eredeti szöveg arab betűs kiadása és angol fordítása)¹⁵
- Julius Klaproth kézirata, Berlin (török nyelvű, francia fordításban)¹⁶
- Makszud Alihanov-Avarszkij szövegváltozata (török nyelvű, orosz fordításban)¹⁷
- utalás szintjén ismert a Rumjancev-kézirathoz nagyon hasonló szentpétervári kézirat (1810).¹⁸

A szöveg tartalma

A rendelkezésünkre álló szövegek nem egyetlen szöveghagyományt/szöveg-állapotot képviselnek. Néhány esetben szerepel például egy bevezető, amely a török nyelvű változat létrehozójaként Muhammed Avabí Aktasít nevezi meg. Az érdemi szöveg első része (1) Kavád szászánida király és az ismeretlen kazár kagán leánya közötti házasságot, majd a derbendi fal felépítését meséli el, amelynek környezetét azután Anúsírván építtette ki számos erőd- del. A történet egyértelműen a perzsa védekezésről szól a sztyeppei erőkkel szemben. Anúsírván halála után (579) azonban a kazárok többször feldúlják a vidéket, ezért Mohamed maga küld fegyvereseket a térség védelmére. A következő rész (2) már a muszlimok és a kínaiak harcáról szól: a kalifák hadvezére, Szalmán Báhilí küzd meg a kínai kagán seregével. Ötnapos véres csatában alulmarad, és mártírhálált hal. A történet szerint negyven társával Derbendben van eltemetve, sírjuk zarándokhely. A kazárok itt melléksze- replők, csak a két kivérzett fél távozása után jelennek meg a színen, és ve- szik be Derbendet. A harmadik történet (3) azt meséli el, hogy Maszlama,

---

14 Moszkva, Orosz Állami Könyvtár, Rumjancev-gyűjtemény, 833. Kiadása: OrazaeV 1993.

15 Kazembeg, 1851.

16 Klaproth, 1829. Klaproth egy berlini kéziraTra hivatkozott, amelyet azonban a kéziratTár kataloGizálója, Wilhelm Pertsch nem talált meg (Pertsch 1889, 33). Elképzelhető, hogy Klaproth az egyik, 1828-ra datált Szentpétervári kéziratot használta (Dorn–Rost 1852, 297 [no 308]).

17 Alihanov-Avarszkij 2007.

18 OrazaeV 1993.

Valíd kalifa testvére hogyan foglalja el Derbendet csellel a kazároktól. Mivel úgy vélte, hogy az erősség túl messze van a muszlim tartományoktól s ezért védhetetlen, leromboltatta azt. Ám a kazárok visszatértek, és újra felépítették. Maszlama tehát ismét bevette, és immár kiépítette a várat. A negyedik történet (4) Abú Ubajda al-Dzsarráh harcairól szól, aki Pása (Pásenk, Pasanek) kazár herceg ellenében védi a várost, majd ellentámadásba megy át, és észak felé úzi a kazárokat, további újabb erődítményeket szerezve meg. Ezután (5) ismét Maszlamával találkozunk, aki kiépíti a várost, mecseteket emel benne, majd Dagesztán irtányába folytatja a hódítást, és ott megszervezi a tartományt, kirója az adót. Utána (6) Marvánt, az új kormányzót látjuk, aki alatt rendben zajlanak az események. Az abbászida időkben, 754-ben a kazárok újból megostromolják Derbendet (7), de visszaverik őket, a környék erődítményeit pedig felújítják. Innen a történet szétesik, egy-egy epizód olvasható Harún ar-Rasíd idejéből, majd a 11. századból. Az utolsó dátum már a térségben megjelenő szeldzsukokhoz és az 1064-es évhez köthető. A történet végén álló bejegyzések egy-egy magában álló eseményt (sóbánya-járulék) mesélnek el vagy egyes helyekhez (sírok) kapcsolódnak, történeti folyamatokat nem ábrázolnak. A különböző szövegekben a dátumok meglepően egységesen – látni fogjuk, többnyire hibásan – szerepelnek. Ezek a muszlim időszámítás 41., 64., 70., 73., 103., 114., 115., 118., 120., 132., 136., 146., 160., 173., 187., 190., 205., 270/272., 290., 320., 325., 430., 436., 437. és 456. évei. A különbségek inkább a sorozat vége felé jelentkeznek, és jól látható, hogy a 205-ös dátum – a keresztény időszámítás 820/821. éve – után nagyon megritkulnak. (Az egyezően jelentkező hibák közös szöveg hagyományra mutatnak.)

Míg a szöveg első fele a különböző hozzáférhető változatokban a stiláris különbségek ellenére többé-kevésbé egységes, a mű a különböző kéziratokban többnyire különböző helyeken ér véget. Kazembeg példánya például a 320-as dátumig (932), Dorné 436-ig (1044) tartalmaz bejegyzéseket. A bizonytalan zárlat egyértelműen a szöveg utólagos toldozgatására, kiegészítésére utal.

A történelmi háttér: arab–kazár háborúk¹⁹

A nyugati türkök – soraik között talán már a kazárokkal – először a bizánci–szászánida háborúk idején vezettek támadásokat dél felé a Kaukázus tér-

¹⁹ Az eseményeket Blankinship nyomán foglaltam össze. Blankinship 1994, 106–108, 121–125, 149–155, 170–176.

ségében. Elfoglalták Derbendet is, majd Tiflisz (Tbiliszi) felé portyáztak, s 632-re valamiféle laza kontrollt gyakoroltak a kaukázusi Albánia felett.

A muszlim hódítók 640-ben érték el a Kaukázus térségét: először Örményországot támadták meg Szíria felől. 642-ben Abdalrahman ibn Rabia vezetésével áttörtek a hegységen, 651/652-ben pedig a kazár Balandzsarig hatoltak, ahol azonban súlyos vereséget szenvednek: a csatában meghalt Abdalrahman testvére, Szalmán is. A hódítás tehát megakadt: a kazárok tartották a (Nagy) Kaukázus vonalát, és időről időre a hegységtől délre is megjelentek, az ottani arab hatalmi pozíciókat gyengítendő. Muszlim részről az azerbajdzsáni, sirváni területek konszolidálása volt a fő cél, ám ha lehetőség adódott, portyákat vezettek a hegységen túlra, Kazáriába is. 654/655-ben Habíb bin Maszlama indított hadjáratot északra, de a támadást a kazárok visszaverték.²⁰ A hadműveletek lelassulásához vezettek az arab belháborúk is, amelyeket kihasználva a kazárok több ellentámadást is indítottak (661, 683, 685). 662-ben a párthus eredetű Míhránida-dinasztiából származó Dzsuvansír (637–680) kaukázusi albán fejedelem vereséget mért rájuk, de azután arabellenes szövetséget kötöttek, amelyet házassággal is megpecsételtek. Az együttműködés az albán fejedelem haláláig érvényben maradt.²¹

A 7. század utolsó harmadában azonban a bizánciak más irányú lekötöttségeit kihasználva az arabok bekebelezték Örményországot, így hosszú arab–kazár front jött létre: megindult a vetélkedés a kaukázusi területekért. 713/714-ben Maszlama bin Abdalmalik, az omajjádok generálisa meghódította Derbendet, majd továbbvonult észak felé, de a kaukázusi hunok²² alávetése nem járt sikerrel. Az akciót több kazár ellencsapás követte Azerbajdzsánban. A komoly háború 721 telén kezdődött meg, amikor nagy kazár sereg tört be Örményországba, és 722 februárjában megverte a főleg szíriaiakból álló arab erőket, amelyeket Milak ibn Szaffar Bahraní vezetett. Jazíd kalifa (720–724) belátta, hogy komolyabb támogatásra van szükség, ezért al-Dzsarráh ibn Abdallah szíriai helytartót küldte a térségbe komoly sereggel, aki kijavította Derbendet, és Balandzsarig nyomult előre. A várost kemény harcban bevette, de a kazár fősereggel nem tudott megütközni, ezért visszavonult a Kaukázustól délre. A kazárok ellentámadásba mentek át, de 724 februárjában egy többnapos csatában Dzsarráh megverte őket a Kura (Kur) és az Arasz (Araksz, Arax) folyók között, majd a Dariel-hágón átkelve

20 A korai kaukázusi hadjáratok időrendjéhez: Czeglédy 1959, 121–126.

21 Érdekeség, hogy a Movsēs Daszuranc’inak (vagy Kalantakwac’inak) tulajdonított krónika itt a kazárokat hunoknak is nevezi, míg országukat vagy birodalmukat T’urkaskan néven adja meg, és a Kaukázus északi előterébe lokalizálja. Erről lásd bővebben: Daszuranc’i 1961, 120, 122–124; Kalantakwac’i 1983, 186–187, 190–192; Nagy 2012, 12–14.

22 A kaukázusi honok a Derbend és Tarku (Mahacska) közötti partszakaszt lakták. A muszlim forrásokban rendre kajtak néven szerepelnek (Czeglédy 1955).

Kazáriába csapott be. 725 elején Hisám kalifa (724–743) testvérét, Maszlamát nevezte ki kormányzónak, aki azonban csak egyik bizalmas emberét, Harith-t küldte a határvidékre. 726-ban a kazár kagán fia, Bardzsik vezetett támadást Albániába, de sikertelenül ostromolta az albán fővárost – egyben a helyi muszlim centrumot –, Warthant, majd visszavonulni kényszerült az Arasztól északra. Az események súlyának növekedését jelzi, hogy a későbbiekben Maszlama és maga a kagán is megjelent a térségben. 727-ben Maszlama kelt át a Dariel-hágón, kazár területen manőverezett, majd a tél miatt visszatért. 728-ban megismételte támadását, sikerült csatára kényszerítenie a kagánt, akit hosszú, rossz időjárási körülmények között vívott csatában megvert. Eredményeit azonban nem tudta kiaknázni, visszavonulása a kazár rajtaütések miatt menekülésbe torkollott. Bár Maszlama támadó politikát folytatott, tevékenysége végső soron mégis a kazár fennhatóság megerősödését eredményezte az Északkelet-Kaukázusban. Ezért leváltották, posztját Dzsarráh al-Hakamí vette át. 730-ban Dzsarráh áttört a Dariel-hágón, és a fontos kazár várost, Bajzaat támadta meg, de a kazárok Tarmacs nevű vezére visszaverte, a hadműveletek pedig ismét Albániába kerültek át. Közben Bardzsik vezetésével egy másik kazár kontingens messze délre, Ardabilig nyomult, ahol 730 decemberében Dzsarráhot háromnapos csatában tönkretverték, a várost és a környéket kifosztották. Ez volt a legsúlyosabb támadás, amely a Kalifátust addigi története során érte, nem meglepő, hogy Hásim komoly hadsereget küldött a térségbe Szaid bin Amr vezetésével. Ő ugyan sikerrel vette fel a harcot, de a kalifa testvére, Maszlama irigysége miatt bebörtönözték, az irányítást pedig ismét Maszlama vette át. Újra megszervezte Albánia tartományt, majd az erősen védett Derbendet megkerülve északra ment, bevette Szamandart és Balandzsart, a kagán seregét megverte – a kagán megsebesült, testvére, Bardzsik elesett –, majd visszafordult, és még egy ellentámadást is elhárított. A város vízkészletének megmérgezésével bevette Derbendet, és katonai kolóniát hozott létre benne. Télen a kazárok visszavették városaikat, ezért Hásim leváltotta Maszlamát, és Marvánt – a későbbi utolsó omajjád kalifát – nevezte ki a helyére. Marván stabilizálta a kaukázusi fejedelemségek hűségét, majd hosszabb erőgyűjtés után, 737-ben nagy hadjáratot vezetett északra: a Dariel-hágón és Derbenden át egyszerre lendült támadásba, előretört a Volgáig, átkelt rajta, és tönkretverte a kagán hadait. A tarkan meghalt, a kagán pedig békét kért és áttért az iszlámra. Jóllehet a sikerek nem hoztak tartós eredményt, Kazária térdre kényszerítése nem sikerült, viszont hosszabb időre stabilizálta a két állam közötti frontvonalat.

A *Derbend-náme* és a történeti események

A mű információi és a történelmi adatok között rengeteg kisebb-nagyobb ellentmondás mutatkozik. A második történet Szalmánja például a *Derbend-náme* szerint az omajjádok idején tevékenykedett, a valóságban azonban korábban működött. A harmadik és az ötödik történet Maszlama ibn Abd al-Malíkja már a szövegben önmagában is ellentmondásosan szerepel: egyrészt a 630-as, másrészt a 680-as évek kapcsán említik, a történelmi személy ezzel szemben a 720-as évek meghatározó figurája volt. A negyedik történetben olvashatunk Ubajdá al-Dzsarráhról, aki valóban a térségben – de nem Derbend közvetlen környékén – működő hadvezér volt, és a jelzett időpontnál jóval korábban, a 7. század közepén volt aktív. Különös a szászánidák és a kazárok ellentéte is, hiszen az utóbbiak csillaga csak jóval az Iráni Birodalom bukása után, a 680-as években emelkedett fel: a műben egyértelműen az első Türk Kaganátus és déli szomszédjának a kapcsolatai jelennek meg. Ugyanígy fantasztikus elemnek tűnik a kínai „kagán” seregeinek felbukkanása is, akikkel ugyan az arabok komoly összetűzésekbe keveredtek, de nem itt, hanem Közép-Ázsia keleti végében, a legnevezetesebb a Talasz folyó menti csata volt 751-ben.

Ha azonban tüzetesen megvizsgáljuk ezeket a problémákat, többnyire kiderül, hogy nem teljesen légből kapottak az információk, legfeljebb kisebb nagyobb félreértések terhelik őket, vagy egyszerűen elírások eredményei. Egyes arab krónikák szerint például Szalmán 752-ben, tehát már valóban az omajjád időkben esett el. Ubajdá ugyan nem tevékenykedett a derbendi régióban, aktív volt viszont egy Ukbá nevű hadvezér. Kettőjük összekeverését nyilvánvalóan a névhasonlóság és az azonos melléknév (al-Dzsarráh – ’sebész’) okozta. Továbbá az arab történetírók valóban úgy tudták, hogy a kaukázusban a „kínaiak”-kal kellett megküzdeni, talán nem is egészen alaptalanul: az I. Türk Kaganátus bukása után a közép-ázsiai területek valóban Kína fennhatósága alá kerültek, s ott kínai kormányzóságok jöttek létre. Ettől a térség etnikai vagy kulturális arculata természetesen nem változott meg, politikai státusza viszont igen; az arab történetírás minden bizonnyal erre reagált. Az évszámok pedig gyakran egyszerű elírás eredményei is lehetnek. (E problémákra a fordítás lábjegyzeteiben térünk ki.) Mindezeket figyelembe véve a *Derbend-náme* szövege jól egyeztethető a történelmi eseményekkel, és így vizsgálhatóvá válik a munka mögött meghúzódó szerzői szándék is.

A mű súlypontjai a következők: 1. A derbendi fal felépítése a szászánidák idején. 2. Az első arab–kazár háborúk (2. történet). 3. A második arab–kazár háború első szakasza 713-tól 728-ig (3–5. történet). 4. Kisebb, össze nem függő, történeti vonulatot ki nem rajzoló epizódok a város életéből 1064-ig. A térség történelmi eseményeivel összevetve kiálto a Maszlama ide-

jével, nagyjából 15 évvel foglalkozó szakasz, amelyből számos eseményről értesülünk nagy részletességgel: e rész a mű több mint felét teszi ki. Még feltűnőbb, hogy 728 körül megszakad a történet, pedig a kazár háborúk nagy eseményei még csak most következnenek: Dzsarráh súlyos csatavesztése és halála, valamint Ardabil és teljes Azerbejdzsán kifosztása 730-ban, ami a kalifátust ért addigi legsúlyosabb külső támadásnak számított. Nem olvashatunk Maszlama ellencsapásáról 731-ben, s meg sincs említve Marván 737. évi nagy, a későbbieket meghatározó hadjárata sem, amikor a kazár fővárost, Etilt is elfoglalta, s a kagánt muszlim hitre térítette: ez pedig kétségkívül az egyik legfontosabb esemény a térségben, ráadásul az arab seregek egy része Derbenden vonult keresztül. Röviden összefoglalva: a *Derbend-náme* a város „védjegyére”, a fal felépítésére koncentrál, majd lényegében a 713–728 közötti időszak történéseit meséli el.

Mindez annyit jelent, hogy a *Derbend-náméból* nem ismerjük meg még a szűkebb térség – például az Északkelet-Kaukázus – történetét sem, az információk csak Derbend szempontjából érdekesek, ami persze aligha vethető egy lokális krónika szerzőjének a szemére.²³ A 728 körüli cezúra is figyelemre méltó: Derbend története sem érdekes teljes terjedelmében, csak a fal és az erődítmény, illetve az első imahelyek létrejötte, majd pedig az arab hódítás stabilizálódása fontos a szerzőnek. Már az egyébként részben tárgyalt második arab–kazár háború nagy győzelmei sem keltik fel az érdeklődését, hiszen ekkor a küzdelem jóval Derbendtől északra folyt. Így azt mondhatjuk, hogy a szerző figyelme lényegében csak a kezdetekre irányul.

Ám kitapinthatunk egy másik vonulatot is a szerkesztésben, ez pedig a „civilizált világ” (a perzsák majd a muszlimok), azaz a „dél” védekezése az északi barbár betörések (kazárok) ellen. Így tulajdonképpen a szászánidák és a kalifátus nem egymás ellenfelei, hanem folytatói: az a tény, hogy a történet során a muszlimok felszámolták a Szászánida Birodalmat, említésre sem kerül, sőt, mintha a feltörekvő új hatalom (a kalifátus) a hanyatló régi (a Szászánida Birodalom) segítségére sietne. Azaz az arab–iráni törésvonal eltűnik, és helyette egy észak–déli ellentét kerül kidomborításra. E tekintetben még a muszlim hit terjesztése sincsen túlhangsúlyozva: arról, hogy a szászánidák zoroástríanusok voltak, szemérmesen hallgat a szerző, míg persze a kazárok időnként megkapják a „pogány” jelzőt.

23 A lokális krónikákra általában: Melville 2000. Nem tekintjük feladatunknak, hogy a *Derbend-námét* elhelyezzük ebben a kontextusban.

A szöveg rétegei

Több kézirat (Klaproth, Rumjancev) tartalmaz egy bevezetést, amely pontosítja a mű keletkezésének körülményeit.²⁴ Eszerint egy bizonyos Muhammed Avabí Aktasí készítette a munkát „Girej kán” hódításai idején, egy helyi *sambál* – a kumükök vezetője – fiának, Csobán bégnek²⁵ a parancsára, régi perzsa és arab írók művei alapján, egyszerű török nyelven. A szerző állítólag Enderiben, Dagesztán központjában élt, mellékneve pedig a közelben álló Aktas településre utal. Magában a szövegben is találunk utalásokat a krími tatárok jelenlétére: mindezek alapján joggal gondolhatjuk, hogy az Aktasí névéhez köthető változat legkorábban a 16. század második felében-végén keletkezhetett, amikor a krími tatárok valóban beavatkoztak a térség történetébe, az oszmánok kaukázusi hadműveleteinek segéderőiként. Az 1570-es években például két krími herceg is hosszasan jelen volt a régióban: Ádil Girájt elfogták, és perzsa fogságban halt meg, testvére Gázi Giráj azonban sikeresen megszökött, majd már kánként több hadjáratot vezetett a Kaukázus vidékén. Ráadásul erősen érdeklődött a történelem és az irodalom iránt, ezért felmerült, hogy ő volna a pontosan meg nem nevezett „Girej kán”.²⁶ Elgondolkodtató azonban, hogy a szöveg egyik passzusa szerint a *sambál* Tarkuban tartja a székhelyét: a központ 1642-ben került át a korábbi helyről, Gázi-kumükből ide, ez inkább egy későbbi időszakra utalhatna. Más kutatók szerint „Girej kán” Dimitrie Cantemirrel lenne azonos, aki részt vett Nagy Péter hadjáratában, és szintén történetírói vénával rendelkezett. Csakhogy az orosz cár személyesen kapott egy példányt a munkából, és abban már a jelek szerint benne volt az ominózus előszó, így a munkának korábbinak kell lennie. A kéziratok számos apró részletben különböznek, ezek összevetése valószínűleg elvezethetne az Aktasí-féle változat azonosításához, amely véleményem szerint a 17. század második felében keletkezhetett.

Aktasí azt írja a bevezetőben, őt azzal bízták meg, hogy egyszerű, közérthető török nyelven fogalmazza meg a tudnivalókat Derbendről. A jelek szerint az ismert perzsa és az arab nyelvű változatok azonban tartalmilag javarészt egyeznek az ő munkájával. Ez két dolgot jelenthet. Egyfelől fordítások készülhettek Aktasí művéből, s valóban tudunk ilyenről: Sejh Ali kán derbendi uralkodó (1791–1819) parancsára valóban készült egy perzsa fordítás a 18. század legvégén vagy a 19. század elején. A másik lehetőség az, hogy Aktasí valójában csak fordított, és egyes arab és perzsa szövegek tőle

24 Kazembeg 1851, 225–226.

25 A 16. században valóban működött egy Csobán nevű bég a térségben, aki *sambál* is volt egyúttal. A hivatkozott személy azonban valószínűleg nem ő volt. Vö. Minorsky 1958, 7.

26 Qasimova 2011.

függetlenül léteznek. (Ő maga azt állította, hogy arab és perzsa munkák átdolgozására utasították.)

Kazem-beg kimutatta, hogy a *Derbend-náme* számos korai muszlim krónikával mutat kapcsolatot, ezek azonban leginkább tartalmi egyezések, és egyszerűen az is okozhatja őket, hogy ugyanazon eseményekről szólnak. Két hasonló szövegből egyébként is nagyon nehéz egymáshoz való pontos viszonyukat meghatározni.²⁷ Az biztos, hogy pillanatnyilag nem ismerünk olyan művet, amelyet kijegyzetelve a *Derbend-náme* elkészíthető lenne, az ugyanis számos, sehol máshol meg nem található információt hordoz. A munka egyik jeles kutatója szerint a szerző nagyon kreatívan használta fel forrásait, és ügyesen dolgozta össze a helyi hagyományokkal.²⁸ E szellemes megfogalmazással azonban nem jutunk messzire: ha például Aktasí lenne a szerző, akkor az még elképzelhető, hogy korai muszlim krónikákat jegyzeteljen ki, de nehezen hihető, hogy élő helyi hagyományokra támaszkodhatott volna, hiszen a leírt eseményektől nagyjából ezer esztendő választotta el! Amennyiben viszont Aktasí mára elveszett történeti szövegekből dolgozott, akkor munkája tulajdonképpen egy korábbi ismeretanyag átmentésének is tekinthető.

De vajon kibontható-e a rendelkezésre álló anyagból egy korábbi szövegállapot? Úgy tűnik, hogy igen. Feljebb, a tartalom ismertetésénél láthatuk, hogy a történet elbeszélése 728 körül megszakad, a második kazár–arab háború nagy eseményei már nem szerepelnek benne. Szó sem esik a térséget uraló sirvánsahokról (861–1538) vagy a Derbendet igazgató Hásimídákról (869–1068).²⁹ Eléggé különös volna, ha egy viszonylag kései alkotó csak a legkorábbi időszakot dolgozná fel, majd az egyébként meglehetősen viharos történetű térség eseményeiről jobbra hallgatna, s csak egy-egy történetet villantana fel, láthatóan komolyabb koncepció nélkül, s azt is csak a 11. századig. Mindez sokkal jobban érthető volna, ha egy viszonylag korai művel számolhatnánk. Ugyancsak korai alapszövegre utal a munka helynévhasználata is: rendre olyan nevek bukkanak fel benne, amelyek a 17. században már nem ismertek, ezért az átdolgozók folyamatosan ezek magyarázatára, lokalizálására kényszerültek.

A '90-es évek végén egy orosz arabista, Sz. M. Prozorov a mű szerzőjét Júszuf al-Lakzí személyével azonosította.³⁰ Szerinte az 1089/1090-ben elhunyt szerző a helyi, derbendi elithez tartozott, a város kádija (bírója) volt, aki irodalmi munkássággal is rendelkezett. Munkájából jól láthatóan

27 A kérdés nehézségeire al-Azdí munkája kapcsán: Robinson 2006.

28 Sihszaidov bevezetője in: Alihanov-Avarszkij 2007.

29 Minorsky 1958 19, 122–128.

30 Prozorov 1998. Az azonosítás levezetését sajnos nem találtam meg.

nem szimpatizált a tartomány arab származású dinasztijával, a Hásimidákkal (szemben a másik derbendi krónikával, a *Tárib-i Sirván u Derbenddel*, amely viszont kifejezetten Hásimida-párti).³¹ E tény viszont körülbelül ki is jelöli a mű keletkezési idejét: 1068, a Hásimidák bukása és a helyi Aglabida-dinasztia hatalomra kerülése után keletkezhetett, nagy valószínűséggel az 1070-es vagy '80-as években. E dátum szépen beleillik a térség helyi krónikáinak sorába: al-Azdi munkája (Moszul története) 933–945 között íródott,³² Narsáhi 950 körül vetette papírra Buhara történetét, Ali ibn Zajd al-Bajhaki (Ibn Funduk) Bajhak krónikáját a 12. században örökítette meg, csakúgy, mint al-Aszákir Damaszkusztét. Sirván és Derbend 11. századi történetét pedig már említettük.

További kérdésként merülhet fel, hogy vajon al-Lakzi önálló művet alkotott-e, vagy ő is másolt: a szöveg törzsanyagát, a 710-es, 720-as évek háborúit bő három és fél évszázad választja el a krónika feltételezett megírásától. Ezt az időszakot persze jelentős mértékben lefedi a Hásimida-dinasztia uralma (869–1068),³³ amelyet a szerző tudatosan negligálhatott, és szántsándékkal nyúlhatott vissza az őket megelőző időszakhoz, hogy saját dinasztijának hatalmi igényeit támogassa. Azonban így is kérdéses, miért nem beszél a 728 utáni eseményekről, jóllehet azok a térség szempontjából igen fontosak voltak. Ebben mindenképpen tudatosságot kell keresnünk, hiszen forrásai bőven lehettek, Tabari nagy műve például mindenképpen a rendelkezésére állhatott. Két eset lehetséges: vagy ő is másolt, és az alapmű szakadt itt meg, vagy csak és kizárólag a korai időszakot kívánta megörökíteni. A kérdésről pillanatnyilag leginkább csak találgatni lehet, tény azonban, hogy a mű elbeszélésének fonala 728 körül megszakad, utána csak odavetett jegyzetekkel, történeti morzsákkal találkozunk. Márpedig a kész munkák átdolgozása, jegyzetekkel való kiegészítése általános volt a kor gyakorlatában. Narsáhi 10. századi Buhara-történetét Abú Naszr Ahmad bin Muhammad al-Kubávi alaposan átdolgozta, amikor arabról perzsára fordította, és friss információkkal látta el. De ugyanez történt Derbend és Sirván 11. században írott krónikájával is: ezt egy oszmán polihisztor – Müneddzsimbasi Ahmed efendi – egészítette ki további információkkal a 17. században. Efféle aktualizálások jól érzékelhetők a *Derbend-náme* kései szövegállapotában is, ilyenek például a kortársak számára már kevésbé ismert, vagy egyenesen ismeretlen helynevek lokalizálási kísérletei és etimológiai magyarázatai. De értelmezhetőek így a 728 utáni jegyzetek is. Érdekes például, hogy nem minden változat

31 Prozorov 1998.

32 Robinson, 2006, 529.

33 Dunlop 1967, 183–184; Minorsky 1958, 19–20, 122. Az első Hásimida a 700-as évek végén tűnik fel a forrásokban.

hossza azonos: a Szentpéterváron őrzött perzsa nyelvű példány a katalógus szerint csupán Harún al-Rasíd kalifa történetéig, tehát a 8. század végéig tart. A Klaproth által fordított berlini szöveg még korábban, Mahdí kalifa idején (775–785) ér véget. Kazembeg példányában az utolsó dátum 932, és egy utalás mintha a szeldzsukok megjelenésére vonatkozna. Mindezek alapján nem zárnék ki egy 11. század előtti változatot sem, amelyet különböző módokon fejlesztettek tovább. Talán erre utalhat a mű szemléletmódja is: a szászánida–arab ellentét eltüntetése esetleg egy perzsa szerzőt sejtet, aki az iszlám világban keresi a saját és népe múltjának a helyét. Efféle folyamatok pedig a korai Abbászida időkre lehetnek jellemzőek, amikor nagy erővel zajlott a perzsa múlt beemelése a muszlim kultúrába. Mindezek alapján úgy vélem, hogy az alapszöveg talán a 9–10. század tájékán keletkezhetett.

Történeti szempontból kevésbé érdekes, mégsem jelentéktelen az eredeti szöveg nyelvének a kérdése. Mint láttuk, biztosan készült egy fordítás törökre (Aktasi) és később erről perzsára. Muhammad Avabí Aktasi azt állítja, hogy ő arab és perzsa munkákat használt fel. Amennyiben valós a 11. századi megírás ténye és Júszuf al-Lakzí szerzősége, akkor annak a változatnak nagy valószínűséggel arab lehetett a nyelve, hiszen Derbendbe komoly arab kolóniát telepítettek a kalifák, és a térségben az arab amúgy is használatos volt, e nyelven keletkezett a közel kortárs *Tárib-i Sarván u Darband* is.³⁴ Mindemellett természetesen korai perzsa változatokkal is számolhatunk.

A két Madzsar

Számunkra a *Derbend-náme* a két Madzsar nevű város említése miatt a legérdekesebb, amelyek mögött talán népnevünk rejlik. Mivel a térségben számos népnévi eredetű vagy legalábbis népnevet rejtő településnév található (Kazár, Tatár, Szuvár vagy éppen a Kuma menti Madzsar), feltehetjük, hogy ez esetben is erről van szó.³⁵ Kérdéses azonban, hogy hogyan is hívták eredetileg e településeket, hiszen már a török nyelvű szövegekben is kétféleképpen szerepelnek: törökül Ulu és Kicsi Madzsar, perzsául pedig Madzsar-i Bozorg és Madzsar-i Kúcsek formában. (Mindkét nyelven ugyanazt jelentik: ’Nagy-magyar’ és ’Kismagyar’.) Nem tudjuk tehát, hogy az eredeti – vagy legalábbis a korai – szövegállapotokban miféle név lehetett, a jelzőket láthatóan lefordították, a Madzsar névrész viszont állandónak tűnik.

34 A kérdésről röviden: Peacock 2005, 208–209.

35 A népnévi eredetű helységnevek problematikájáról: Rácz 2016, 25–30.

Kérdéses, hogy mióta képezik részét a szövegnek e településnevek. Az, hogy minden ismert változatban szerepelnek, ráadásul lokalizáló és magyarázó megjegyzéseket fűznek hozzájuk, mindenképpen eredeti voltukra utal. Jóllehet a különféle szövegváltozatok között jelentős eltérések találhatók, a Madzsar településnevek rendre ugyanott, ugyanazon szöveghelyeken tűnnek fel: későbbi betoldás esetén ez nem feltétlenül volna így. Összefoglalva: minden jel arra vall, hogy a *Derbend-náme* korábbi változatai tartalmazták Ulu és Kicsi Madzsar városok nevének valamelyik alakváltozatát. Ez azért lényeges, mert így nem ok nélkül gondolhatunk arra, hogy a név mongol kor előtti, s amennyiben az al-Lakzí-féle redakcióban is ott voltak, akkor ezek a Madzsar névforma legkorábbi, legalább 11. századi lejegyzései.³⁶

A különféle változatokban a településnevek szöveggörnyezete nem azonos. Általában kétszer szerepelnek, egyszer a Anúsírván-féle építkezések felsorolásában, másodjára pedig al-Dzsarráh kazásiai hadjárata kapcsán. Ez alól csak Klaproth fordítása kivétel, ahol csak Kicsi Madzsarról olvashatunk az arab hadjárat leírása során.³⁷

Kazem-beg szövegében semmilyen egyéb közvetlen információ nem kötődik a városokhoz, a többi változatban lokalizálások és egy kísérőtörténet is olvasható. Mivel a topográfiai meghatározások aligha képezték az eredeti szöveg részét, és egyáltalán nem biztos, hogy helyesek, érdemes első lépésben a településneveket tartalmazó eseményekből kiindulnunk, majd ezen tapasztalatok tükrében térünk vissza a későbbi lokalizációs kísérletek értékeléséhez.

A két város megerődítése elsőként egy felsorolás részeként szerepel a munkában, amely Khoszrau Anúsírván szászánida uralkodóhoz (531–579) köti ezt, még annak hercegsége idején, tehát 531 előtt. A muszlim krónikák általában egyetértenek abban, hogy a Kaszpi-tenger melletti út elzárása Kavádhoz és fiához, Anúsírvánhoz köthető, bár egy idő múlva beleszövik a Nagy Sándor-hagyományt is, a kaukázusi falat azonosítva a híres Iszkender – azaz Nagy Sándor – falával, amellyel Gógot és Magógot elzárta. Ez a fal a narratíva szerint elpusztult, Kavádék egy sugallat hatására találták meg a homok alatt a romokat, és azokat építették újjá. Ellentétes források hiányában mindenesetre elfogadhatónak látszik, hogy Derbend megerősítése valóban a perzsa királyokhoz és a 6. századhoz köthető, ahogy arról egyébként egy szerencsésen fennmaradt építési felirat is tanúskodik.³⁸ A stratégia világosnak látszik: a Kaukázust egy hosszú fal szeli ketté, amelyet erődítmények vigyáznak, és amelyen csak néhány kapun lehet átjutni. A fal egyik vége Derbendnél

---

36 Tudomásom szerint népevünk *madzsar* alakjának kérdése nem került eddig feldolgozásra.

37 Amikor azonban Klaproth az eredeti szöveg kérdéses részletét közölte, szerepelt Ulu Madzsar is (Klaproth, 1812, 432).

38 Gadjev 2007.

van, és egyúttal ez az egyik kulcspont is, hiszen a nem túlságosan sok kaukázusi átjáró egyike éppen itt vezet. A perzsák a sztyepei fenyegetés ellenében építették ki az erődrendszert, amely a Kaszpi-tenger partján többlépcsős volt: a tényleges zárat maga a derbendi fal és kapu képezte,³⁹ tőle északra azonban a hegyek és a tenger közötti szűk sávot⁴⁰ több vár is vigyázta. A szoros legészakibb pontján, a mai Mahacskala területén állt a később – legalábbis a *Derbend-náme* szerint – Tarkunak nevezett Szemend vára, amelyet a kazárok Szamandarjával szokás azonosítani, és egyes etimológiák szerint 'Külső kapu'-t jelent. Ettől északra azonban Khoszrau még egy védelmi övezetet hozott létre, amely tulajdonképpen az átjáró északi, sztyepei előterét volt hivatott felügyelni, s nagy valószínűséggel a Terek folyó védelmére épült.⁴¹ Kazem-beg változata a következő erősségeket sorolja fel: Indzsi,⁴² Balkh,⁴³ Kajván, Ihrán, Gülbakh,⁴⁴ Szurkháb, Kicsi Madzsar és Ulu Madzsar. A többi változatban még Tatársehírről és Dzsulatról is olvashatunk.

A Madzsar nevű városok másodjára az al-Dzsarráh-féle hadjárat leírásában szerepelnek. Eszerint a Sirvánon és Maksúron keresztül, délről érkező arab vezér átkelt a Rúbászon,⁴⁵ bevette Derbendet, majd attól északra, a Darvak (Darbag) folyó mellett csapott össze a kazár herceg csapataival. Az, mivel vereséget szenvedett, észak felé húzódott vissza Indzsi, azután Balkh várába, innen adta ki parancsait a terület védelmére Balkh, Szurkháb, Ulu Madzsar és Kicsi Madzsar urainak, a hadműveletek vezetőjévé pedig Ihrán kapitányát nevezte ki, majd visszatért Etil-parti fővárosába. Al-Dzsarráh viszont Kajakenden keresztül ment Tarkuba, onnan vonult tovább Indzsi alá. Mindebből legalábbis annyi kiderül, hogy Indzsi és Balkh Tarku (a mai Mahacskala) és a Volga között feküdt,⁴⁶ feltehetőleg inkább a Kaukázushoz közelebb, minthogy a herceg magára merte hagyni a frontot. Másrészt amennyiben e városokat valóban Núsínreván építtette a sztyepei népek ellen, akkor aligha

39 A derbendi fellegrárra és a zárófalakra: Han-Magomedov 1958, 38–61. Kép: A város alaprajza a 18. században: Han-Magomedov 1958, 20–21. A város látképe 1638-ban Olearius művében.

40 A terület neve a *Derbend-náme*ban és az arab földrajzi munkákban is Kajtak, az örmény források pedig ide lokalizálják a kaukázusi hunokat. Vö. Czeglédy, 1985, 280–299.

41 A *Derbend-náme* világosan fogalmaz: „Nusinreván célja az volt, hogy a hitetlen kazároktól biztonságba helyezze Derbend erődjét.”

42 A *Derbend-náme* szerint Tarku közelében van, attól 3 farszakhra, azaz kb. 20 km-re, a tengerhez közel. A leírás logikája szerint talán északra. Helye ismeretlen.

43 Más kéziratokban Balkhar. Helye bizonytalan. Tabari szerint Szalmán e városnál ütközött meg a kazár kagánnal és szenvedett vereséget.

44 Ihrán Avarisztán fővárosa.

45 Folyó Derbendtől délre néhány km-re.

46 Következésképp nem azonos a közép-ázsiai Balhhal, ahogy azt Bendefy László gondolta.

lehettek nagy távolságra a Derbendi-szoros északi kijáratától, Szemendertől. (Szemender és a Volga torkolata között kb. 400 km a távolság.)

A következőkben lássuk, hogy mit tudunk meg a különféle szövegek egymástól eltérő azonosítási kísérleteiből!

Indzsi⁴⁷ az Aktasi-féle szövegváltozat elkészülésének idejére elpusztult, de korábban nagy város volt a Kaszpi-tenger partján, kb. 20 km-re Tarkutól. Egy helyütt az olvasható, hogy a tenger és a hegyek között feküdt. Az események és a természeti környezet leírása tehát ellentmond egymásnak. Az előbbi szerint Indzsinek Tarkutól északra kellene lennie, az utóbbi viszont éppen az ellenkező, déli irányra utal, hiszen Tarkutól északra már nincsenek hegyek. A kérdés pillanatnyilag nem látszik megoldhatónak.

Balkhot a különböző variánsok egyértelműen Enderivel azonosítják, mely jelentős település, a térség központja volt az Aktas folyó mellett: a mai Khaszavjurt közelében, Endirey néven napjainkban is létezik. Rajta haladt át az út Tarkuból Güdermez és Groznij felé. Régóta ismert az európai forrásokban, először Adam Olearius említi és ábrázolja a térképén 1638-ban, a Tarkutól északra vezető út egyik állomásaként, a Kojszu folyó partján. 1724-ben „Andreof residence du Chef-cal”, azaz „Andreof, a *sambál* rezidenciája” felirattal tűnik fel.⁴⁸ Suetter térképén *S. Andre* („Szentendre”) felirattal jelenik meg, az Iran (!) folyó partján.⁴⁹ 1771-ben *Andria*, majd *Andreeva*, *Andreevo* alakban bukkan fel. Ezen formák egyértelműen a török Enderi oroszított változatai. Tabarínál és al-Kúfínál al-Dzsarráh hadjáratának végállomása egy *b-l-k-r* nevű erőd, amely Balkar formában is olvasható, és talán összefügg Balkh-hal. A város a térség igazgatási és kulturális centruma volt.

Enderi azonban összefüggésben áll Gülbággal is, amit máshol Ihránnal azonosítanak. A megoldás talán az lehet, hogy Ihrán, illetve Gülbág nem egy település, hanem egy terület neve, amely az egyik kézirat szerint a Kojszu (a mai Szulak) és Derbend között feküdt. Egy 1774-ben kiadott térképen Kílbaki néven szerepel. Ráadásul egyes verziók szerint a Kojszu másik neve Ihrán, Suetter 1730-ban kiadott térképén valóban így, Iran néven szerepel. Máshol az Agrahán folyó a Kojszu mellékvize. A kör talán itt zárul be: a térség parancsnoka az Ihrán folyó melletti, szintén Ihrán nevű településen lakott, ami így esetleg azonosítható Enderivel, a térség adminisztratív központjával, amit – mint feljebb láttuk – szintén emlegetnek Gülbággal, Ihrán másik nevével kapcsolatban. Mindebből az következne, hogy a különféle

47 A város nevét Andzsi, Endzsi alakban is olvashatjuk.

48 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5f/1724_De_L'Isle_Map_of_Persia_%28Iran%2C_Iraq%2C_Afghanistan%29_-_Geographicus_-_Persia-delisle-1724._B.jpg.

49 Az S használatához lásd még S. Sofia Abháziában, S. Gino és S. Paulo Albániában, S. Giorgio Görögországban.

szövegváltozatok Ihránja, Gülbágja, Enderije és Balkhja valójában azonos igazgatási/védelmi egységet, és annak központját jelöli.

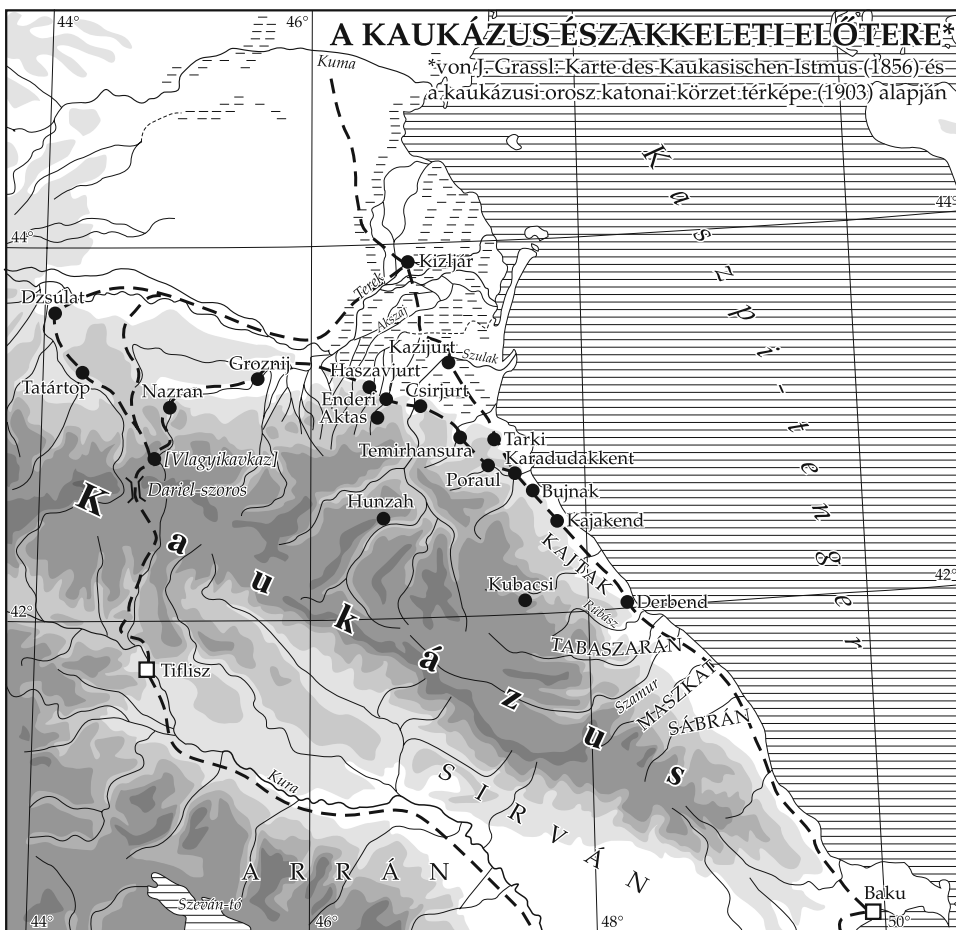
Szurkhábot mindenhol Kizljárral azonosítják, amely minden bizonnyal a Terek mai folyásának északi partján fekvő, ma is létező Kizljár városának felel meg. (Az első elnevezés perzsa nyelvű, ’vörös vizet’ jelent, a második török, és hasonló értelmű: ’vörös part’.) A település jelentőségét az adta, hogy a Terek számos ágra szakadva, hatalmas, átjárhatatlan deltát alkotva érkezik a Kaszpi-tengerbe, Kizljár pedig az ágak elszakadási pontjánál, azok között helyezkedik el, éppen ott, ahol észak felé át lehetett kelni. (A Terek egyik, északi ágát Kizljárnak is hívták.) Jelentőségét mutatja, hogy a 18–19. században az orosz–iráni kereskedelem egyik kulcspontjának számított, mivel itt volt az Orosz Birodalom határa.⁵⁰

Ezek szerint Indzsi és Enderi/Balkh Tarku közelében feküdt, feladatuk pedig a Szulak és az Aktas folyók védelme lehetett. Szurháb/Kizljár valamivel messzebb volt, a Tereknél, és annak átkelőjét őrizte. Így jól érthető a kazár herceg viselkedése: a térség központjába, az ihráni/gülbági területre ment, s annak vezetőjét bízta meg lényegében a sztyepei kijáró őrzésével: „ne engedjék, hogy a muszlim sereg ebbe az irányba törjön” – azaz tovább folytassa útját a kazár főváros felé. Ez tehát egy, a Terekre és az Aktasra épülő, kb. 100 km sugarú, a Kaukázusra támaszkodó védelmi rendszert rajzol ki, amely világosan kihasználja a terepadottságokat: a Terek hatalmas mocsárvilágot képező deltája bő 60 km-re nyújtózott nyugat felé, áthatolhatatlan védővonalat képezve Kazária felé. Az egyetlen átjáró Kizljárnál vezetett át rajta, amit viszont a szászánidák megerősítettek. Tovább nyugat felé a Terek folyó maga képezhette a természetes határt. Ettől, illetve jobb oldali mellékfolyójától, az Arguntól délre sűrűn vízjárta terület húzóódott, amely mindenképpen elősegítette a védekezést. Míg Kizljár az északi, Enderi a másik, Tarkutól nyugat felé vezető úton állt.

Ehhez a viszonylag tiszta képhez képest a Madzsar városok lokalizálása meglehetősen elgondolkodtató. Klaproth fordítása szerint Kicsi Madzsar, Dzsulád és Sehr-i Tatár kormányzóját Csumlinak hívták. A Rumjancev-kézirat szerint Kicsi Magyar másik neve Csumli, parancsnoka Batrasz, egyébként Dzsuláddal és Tatárral említi együtt, hozzátéve, hogy a kagán határvidékének várai. Alihanov variánsa szerint Ulu és Kicsi Madzsar „ma” Dzsulad és Tatar. Kazembeg változatában Ulu Madzsar, Kicsi Madzsar és a tatárok szerepelnek. Úgy tűnik, hogy korántsem egyértelmű a Madzsar városok, valamint Dzsulad és Tatár azonosítása, többször mellérendelő szerepben állnak. A szövegkiadások mindennek ellenére – minden bizonnyal az Alihanov-változat elvágólagos kijelentésére támaszkodva – azonosítják e településeket.

50 Cahiyeva 2015, 222–223.

Mindenesetre Dzsulad és Tatár felbukkanásának módja, szövegbeli szerepe arra utal, hogy a szöveg újabb rétegéhez tartoznak.

E két város a Terek felső folyása mellé lokalizálható: Tatár a ma már nem létező, de régészeti lelőhelyként ismert és 18. századi (1771, 1791) térképeken is jelölt Tatártoppal lehet azonos (Elhotovo mellett), Dzsulad pedig Majszkijtől 2 km-re keletre található. (Tatársehírről azt is megtudjuk, hogy lerombolása után összes lakosa a krími kán uralma alá ment lakni, azután visszatértek, sok tatárral. Innen a neve.)

Figyelemre méltó, hogy a Madzsar városok körüli megjegyzések nagyon eltérők a különböző kéziratokban, ami mindenképpen bizonytalanságra utal. Elgondolkodtató az a tény is, hogy a Terek felső folyása mellé lokalizálható települések igen messze esnek a többi erőstől, a legnyugatibbi Enderitől is 200 km-re fekszenek. Ráadásul kívül vannak azon a területen is, amelyet a szövegek Ihránként jelölnek meg, s amelyek parancsnokait állítólag a Derbendi-szoros védelmére rendelték. (Dzsulad és Tatartop éppen a másik

átjáróhoz, a Dariel-hágóhoz vezető útvonal közelében fekszik.) Mindezek alapján Kicsi és Ulu Madzsar azonosítását Dzsulattal és Tatárral kétségesnek, kései spekulációnak érzem. A két említett várost magam részéről jóval közelebb keresném Tarkuhoz. Nem mellesleg a Rumjancev-kéziratban Kicsi Madzsart Csumluval azonosítják, ami pedig Enderi közelében volt.⁵¹ A két város pontos helyzetének meghatározását pillanatnyilag nem látom lehetségesnek, de a történeti környezet alapján a Kaukázus északkeleti előterében állhattak.

Összefoglalva a fentieket a következő megállapításokat tehetjük: A *Derbend-náménak* korai kézírata nem ismert, a jelenleg legerjedtebb, Muhammad Abavi Aktasíhoz köthető szövegváltozat nagy valószínűséggel a 17. század második felében készült. A szöveg struktúrája azonban egyértelművé teszi, hogy létezett egy korábbi, a későbbiekben – többszörösen – átdolgozott mű: Prozorov ezt az 1089/1990-ben elhunyt Júszuf al-Lazkí derbendi tudósnek tulajdonítja. Azonban ennél korábbi változatok léte sem zárható ki, tekintettel arra, hogy a szövegváltozatok egy része a 8., 9. században zárja le az elbeszélést. A két Madzsar településnév a szöveg jellege alapján a korai változatokhoz tartozik, minden további nélkül lehet mongol kor előtti. Ebben az esetben mind nyelvtörténeti, mind köztörténeti szempontból figyelmet érdemel.

Függelék I. Derbend története

A híradások mesélői és az emlékek elbeszélői az elődök könyvei alapján úgy mesélik, hogy Irán földjén volt egy Kubád sah⁵² nevű hatalmas király, aki egész Türkisztánt és Perzsiát uralta.⁵³ Az igazságos Anúsirván⁵⁴ ennek a Kubád sahnak volt a fia. Északon, ahol a kazár törzs élt,⁵⁵ volt egy Hákán sah⁵⁶ nevű [másik] nagy király, akinek hódolt Rusz, Moszkva, Kazán, a Krím és

51 Tarih-i Endirej. http://s155239215.onlinehome.us/turkic/29Huns/Huns_Gmyrya/SidekickHistory_of_Enderi.htm.

52 I. Kubád, másképpen Kavád a Szászánida-dinasztia tagja, uralkodott: 488–496, 498–531.

53 A szövegben ‘Adzsamisztán áll.

54 Az igazságos Anúsirván (Anúsirván al-ádíl) a Szászánida-dinasztia tagja (uralkodott: 531–579) valóban Kavád fia volt.

55 A szászánidák és a kazárok közötti konfliktus emlegetése ekkor anakronisztikusnak hat: a Szászánida Birodalom a 7. század közepén elbukott, a kazárok felemelkedése pedig éppen ez után következett be.

56 Minden bizonnyal a 2. Türk Kaganátus uralkodójáról van szó.

más országok.⁵⁷ Mesélik, hogy Hákán sah különféle ékszerekkel felékesített királyi trónja a tenger partján, az Adil⁵⁸ folyó mellett emelkedett. Trónja körül állandóan négyezer bátor vitéz őrködött. Kubád sah és Hákán sah között folytonos volt az ellenségeskedés, harc, háború. Végül Kubád sah beleegyezett a békekötésbe. Feleségül szerette volna venni Hákán sah leányát, s ezért követet küldött hozzá, a kezét megkérendő. Hákán beleegyezett, s hozzáadta a leányt, majd nagy pompával és a legkülönfélébb ékszerekkel megrakottan elküldte Kubád sah fővárosába. Viszálykodásuk barátságra változott, s ezen mindkét oldal örvendezett. Egy idő múlva Kubád sah levelet írt Hákán sahnak, amelyet követek útján küldött el.⁵⁹ A levélben ez állt: „Hála és dicsőség a világ felséges Teremtőjének, hogy bizalom és barátság jött létre közöttünk. Remélem, hogy ezentúl semmilyen módon nem sérül a köztünk lévő szövetség, és többé nem lesz harc. Felsőgedet azonban mégis arra kérem, hogy emelj köztünk egy falat és sáncot, nehogy államaink között [ismét] viszály vagy ellenségeskedés kerekedjék.” Miután Hákán sah megértette a levél üzenetét, egybehívta országainak előkelőit, és a következő választ fogalmazták meg: „A fal, amelyet Nagy Sándor épített,⁶⁰ legyen a két ország közötti határ, és ők (azaz az irániak) építsenek ott egy várost.” A történet elmesélője szerint amikor a Hákán levele megérkezett Kubád sahnak, ezt a parancsot adta saját főembereinek: „Vegyetek magatokhoz sok kincset, s a környékbeli alattvalók közül gyűjtsetek össze mértanban jártas építészeket és hozzáértő mesterembereket. Vigyetek magatokkal tízezer katonát, s Nagy Sándor falának ezen az oldalán építsetek egy hatalmas várost, amely egészen a falig ér! Minderről engem is értesítsetek!”

Mikor sok-sok készülődés után az előkelők a Nagy Sándor-falhoz értek, látták, hogy a fal egyik kőből épült vége egy farszahnyira⁶¹ benyúlik a [Kaszpi-] tengerbe, a másik pedig nyugati irányban egészen a Fekete-tengerig ér. Végül az előkelők nekikezdték a város építésének. Hét hónap alatt befejezték a munkát, a várost felépítették. Mivel kapui vasból készültek, a Darband, a Kapuk Kapuja⁶² nevet adták neki. Írtak Kubád sahnak, ekképp értesítve őt: „A Magasságos Isten kegyelmének és a király irgalmas figyelmének köszönhetően Nagy Sándor Fala mellett egy hatalmas várost emeltünk, melynek a Darband, a Kapuk Kapuja nevet adtuk.”

57 Rusz, Moszkva, Kazán és a Krím emlegetése egyértelműen kései betoldás, a szöveg legkésőbbi állapotához tartozik.

58 Itil, minden bizonnyal a Volga. A kazár főváros valóban a Volga mellett állt.

59 Tabarí a békekötést és a leánykérést Kavád fia, Anúsírván kapcsán meséli el: Tabarí 1869, 161.

60 Nagy Sándor falára: Kmoskó, I/2, 236.

61 Farszah: perzsa hosszmérték, kb. 5–5,5 km. (Az indiai farszah ugyanakkor 12 km.)

62 *Báb al-abváb*. A derbend kifejezés perzsául 'zárt kapu'-t jelent.

A történetíró szerint Kubád sah parancsára Irán népéből sok törzs Derbend városába költözött. Hákán leányát Kubád sah szüzességét érintetlenül hagyva visszaküldte az apjához, nehogy fiai szülessenek tőle, s az idő múlásával a két ország között vita keletkezzék, és a kazár nép elfoglalhassa Irán gyepűit. Végül Kubád sah fiával, Anúsirvással Derbendbe látogatott, körülnézett, majd Anúsirvánt a városban hátrahagyva visszatért Ktésziphónba. Hákán lánya akkor érkezett vissza apjának fővárosába, amikor Hákán épp nagy mulatozást rendezett, s a bortól részeg lett. Amikor értesült arról, hogy mi történt leányával, nagyon megdühödött, baráti érzéseit ismét gyűlölet váltotta fel. Onnantól kezdve [Irán és a kazárok] örökké háborúskodtak és ellenségeskedtek egymással. Anúsirván herceg apja uralkodása alatt nagy had élén Derbendet védelmezte.

A krónikások azt írják, hogy Kubád sah rendeletére Derbend környékén Anúsirván háromszázhatvan várost, illetve kisebb várat emelt, s mindegyiket Azerbajdzsán és Fársz⁶³ népéből népesítette be. Néhány kisebb vár a következő: Szamand⁶⁴ és Indzsi⁶⁵ városa, Balkh⁶⁶ vára, Kajván, Ihrán, Gülbakh városa,⁶⁷ Szurkháb, Kicsi Mádzsár és Ulu Mádzsár. Épített erődöket Dagesztánban is egészen Róm határáig. Derbendtől a kibla irányába⁶⁸ is erődöket és városokat épített, így például egy hatalmas várost Sábrán földjén, a folyó⁶⁹ partján, Maskúrban Kavkab, Sáhábád, Kírán és Havl várait.⁷⁰ Irakból és Fárszból sok népet hozott, és itt letelepítette őket. A maskúri várak ma már csak romok, belepte őket az erdő. Három farszakra Derbendtől egy kilencvenkét farszah hosszúságú falat emelt. Követte apját a trónon és uralkodott. Az összes várost, Derbend környékének erődjeit és a határokat katonákkal töltötte fel. Fővárosába, Ktésziphónba vonult vissza, de szilárdan eltökélte, hogy megvédelmezi a határokat.

Hákán sah hada Ihrán várában és Gülbákhban állomásozott. Gülbákhot ma Anderejneke nevezik. Szurkháb vára ma már nincs, a helyén épült fel Kiz-

63 A történeti Irán, a Perzsa-öböl partján.

64 A berlini és a szentpétervári kéziratban Szamandar, így talán a muszlim forrásokból ismert kazár Szamandarral azonos. A későbbiekben ennek helyén jött létre Tarku (lásd alább).

65 A *Derbend-náme* szerint Tarku közelében van, attól három farszakra, azaz kb. 20 km-re, a tengerhez közel. A leírás logikája szerint talán északra. Helye ismeretlen.

66 Más kéziratokban Balkhar. Helye bizonytalan. Tabari szerint Szalmán e városnál ütközött meg a kazár kagánnal és szenvedett vereséget.

67 Ihrán Avarisztán fővárosa. Ma a kaukázusi avarok Bujnakszk, Khaszav'jurt, Kizil'jurt környékén élnek.

68 Kibla: az imádkozás iránya az iszlám vallásban, ez Derbendnél megközelítőleg déli irányt jelent.

69 Minden bizonnyal a Szamurról lehet szó.

70 Maskúr és Sábrán: terület a mai Azerbajdzsán területén, a Kaszpi-tenger partján, Bakutól északra és a Szamur folyótól délre.

lar. Szamand városa a mai Tarku vára. Indzsi elpusztult. Hatalmas város volt a tenger partján három farszakra Tarkutól. Ĥumrí városát ma Kajakandnak nevezik. Mindezen városokat és várakat Anúsírván, az Igazságos építette. Az volt a célja velük, hogy Hákán sah és a kazárok ne tudják elfoglalni Derbendet. Hákán sah azonban mégis elfoglalta Ihrán és Gülbákh városát Anúsírván hadvezérétől. Az Ihrán egy hatalmas folyó, amely Gülbákhnál ered és ma Kojusunak mondják. A Hákán helytartója Ihrán városában székel, amely ma Avarisztán⁷¹ fővárosa, és a Lúkán⁷² nevű törzs lakja. Őket ma Tav-lezginék⁷³ hívják. Horászánból lettek idetelepítve. A környékükön, azaz Kajtak földjén és Kajtak fölött telepítette le a ma Kübetcsiknek nevezett Zerehgerán törzset,⁷⁴ és egy kormányzót nevezett ki feléjük. Kásánból és Gílánból sok népet hozott és telepített le Derbend felett Tabaszarán járásban egészen a Kumük hegyig. Hogy a többi határon is legyen lakosság, Maskúrába, Kúrába és Miskindzsába saját népéből hozott telepéseket, és saját családjából nevezett ki feléjük kormányzót, szigorúan megparancsolva a kormányzóknak, hogy a határokat őrizzék.

Ameddig Anúsírván foglalta el az uralkodás trónszékét, Hákán és a kazár törzs nem volt képes elfoglalni Derbendet. Egészen addig, amíg Anúsírván búcsút mondott a világnak, harc és háború folyt a pogányok irányába eső várakért és határvidékért a kazárokkal. Ekkor aztán a kazár törzs elfoglalta a határvidéket és Derbendet, s feldúlva Irak és Azerbajdzsán tartományokat, pusztítva és öldökölve vonultak vissza. Az ezután következő uralkodók védtek és óvták Derbendet, nehogy [ismét] kazár kézre jusson, mert amint a kazárok elfoglalják, egész Fársz és Azerbajdzsán az ölükbe hullik. Így aztán Irán uralkodói megvédték Derbendet a kazároktól, amíg a Próféta Ófelsége – Isten áldja őt, családját és prófétaságát! – meg nem szólíttatott (Isten által). A kazárok (ekkor) elfoglalták Derbendet.⁷⁵ Róm és Irán népe minden oldalról támadták az iszlám népet. Ám a Próféta négyezer harcost küldött legválogatottabb vezéreivel, hogy szembeszálljanak a rómaiakkal és a kazárokkal. A muszlim harcosok meztelen karddal és öldöklő lándzsával törtek rájuk, óriási pusztítást vittek végbe közöttük, és nagy zsákmánnyal megra-

71 A kaukázusi avarokról van szó, akik valóban a kérdéses területen éltek. Fővárosuk Hunza volt, amely a Szulak felső folyása mentén feküdt, már a hegyek között. Valószínűleg Hunza volt a muszlim földrajzíróknál gyakran szereplő Szarír országának a fővárosa. Szarír az arab-kazár háborúban a kazárok mellett harcolt.

72 Lúkán talán a lezgin elírása.

73 „Hegyi-lezgi”. Az avarokat a környezetük valóban lezgineknek vagy tavlinoknak nevezte.

74 Lásd erre Jerney, 1837. A Zerehgeránokról számos muszlim földrajzíró megemlékezik. Kubacsi városa Derbendtől nyugatra, körülbelül 50 km távolságra fekszik, a Kaukázus hegyei között.

75 627-ben vették be a kazárok a várost.

kodva tértek haza.⁷⁶ A Próféta Ófelsége ekképp nyilatkozott: „Derbend minden más város kapuja. Ha a kazárok elfoglalják, egész Fársz és Azerbajdzsán tartomány, illetve határvidékük az ölükbe hullik.”

Ibrahim és Szalmán Báhili háborúja

A történetíró szerint a Hidzsra 41. évében,⁷⁷ az Omajjád-dinasztia idején hírrül adták, hogy a kazárok elfoglalták Derbendet, és nagy pusztítást és dúlást végeztek Azerbajdzsán határain. Az akkori kalifa Ibrahimot és Szalmán Báhilit⁷⁸ bízta meg Derbend parancsnokságával, és hogy négyezer kardforgató vitéz élén védje meg. A fent említett vezérek kitűzték az indulás lobogóját, s elindultak Derbend felé. Amikor elérték Azerbajdzsán határát, a határvidék összes népét a kard suhintásával muszlimmá tették, majd Derbendhez értek. Amikor a derbendi fellegvárban lévő kazárok hírért vették a muszlim hadsereg közeledténél, kiürítették a várat, és Humrí várába, azaz Kajakandba iszkoltak.

Egy másik irányból Kína hákánja⁷⁹ százezer katonával a Derbendben lévő muszlimok ellen vonult, és táborot vert a Darvák folyó⁸⁰ partján. A kínai hákán, amint hírért vette az arab kardok erejének, megbánta, hogy eljött, és vissza akart fordulni, de előkelői nem tartották tanácsosnak a visszafordulást, és ezért maradt. A muszlim hadsereg kitört Derbendből, és felsorakozott ellenük a Darvák partján. A kínai kán folyamatosan ezt mondta: „Ó, társak! Úgy mondják, hogy az arabokon nem fog a kard és a lándzsa. Eljöttek ellenünk Arabföldről, és nem érdemes harcba szállni ellenük.” [Egy alkalommal] látták, hogy egy arab meztelenre vetkőzött és mosakszik. Egy katona lándzsával megsebesítette, majd levágta a fejét, és azt a hákán színe elé hozva így szól: „Ez az egyik arabnak a feje, akiken nem fog a fegyver.” Látva ezt a hákán kihirdette, majd hadrendbe állította seregét. A muszlim hadsereg is

76 Mohamed életében aligha került sor kaukázusi hadjáratra, hiszen a muszlim csapatok ekkor még az Arábiai-félsziget térségéből is alig léptek ki.

77 H 41 = 661. május 6. – 662. április 24.

78 Szalmán ibn Rabiá al-Báhili Öményország katonai kormányzója volt 633–644 között.

79 Kína említése meglehetősen különös, de nem megmagyarázhatatlan. Az I. Türk Kaganátus bukása után a kínai csapatok hódoltatták Közép-Ázsiát is, ahol több adminisztratív körzetet hoztak létre. A korábbi uralkodók, városállamok vazallusként tagozódtak a kínai rendszerbe. Ennek következtében Közép-Ázsia Kína részévé vált politikai értelemben, aminek megfelelően egyes muszlim szerzők, mint például Tabarí, Szamarkandot Kína részének tekintették és kínainak nevezték (Tabarí 1869, 159).

80 A Darvak vagy Darbag folyóról több korai forrás is tud, pontos azonosítása azonban nem ismert (Minorsky 1958, 95). Derbendtől 20 km-re nyugatra ma is létezik egy Darvag nevű település, melynek azonban nincs folyója.

felsorakozott, majd „Allahu akbar” [Isten a legnagyobb!] kiáltással, kardot rántva rátámadt a kínai hákán soraira. Aznap egészen estig küzdöttek. A kázárak közül húszezren estek el. Este mindkét had visszavonult táborába. Amikor reggel felkelt a nap, a két sereg felsorakozott egymással szemben, majd karddal, lándzsával, íjjal és nyíllal küzdöttek egészen a délutáni ima idejéig. Aznap ezer kínai és kétszáz muszlim esett el. Mindkét sereg visszatért saját táborába. Harmadnap a [muszlim] sereg „Allahu akbar!” kiáltással őrröngő oroszládként rontott a kazár sorokra. Mindkét oldalon sok-sok vitéz esett el, majd ismét mindkét sereg visszatért táborába. A negyedik nap a muszlimok serege felsorakozott, majd úgy lendült támadásba, hogy a kínai hákán serege, megtapasztalván a muszlimok kardcsapásait, képtelen volt a további ellenállásra, és menekülésre fogta a dolgot. A muszlimok üldözőbe vették őket, és sokat megöltek közülük, de maguk közül is sokan elesetek vagy megsebesültek. A kínai hákán hangosan szidalmazva csapatait visszafordult, és szembeszállt a muszlim sereggel, és óriási küzdelem alakult ki. A muszlimok közül rengetegen estek el vagy sebesültek meg. Estére ismét mindkét sereg visszatért saját táborába. Az ötödik nap a kínai hákán így szólt katonáihoz: „Aki ezentúl megfut az ellenség elől, azt elpusztítom a föld színéről! Mindannyian meg fogjátok őket támadni, és le kell őket győznötök.” A másik oldalon Szalmán és Rábia Báhilí negyven vakmerő vitézzel elővédként sorakozott fel, a sereg többi része pedig utánuk. „Allahu akbar!” kiáltással összeakaszkodtak a kínai császár seregével. Egyszeriben akkora küzdelem keletkezett, hogy húszezren estek el közülük, ők maguk pedig mártírhalált haltak. Ez a negyven fő Derbendben van eltemetve. Csak úgy hívják őket, hogy „A negyvenek”.⁸¹ A kínai császár megmaradt seregével Humrí várába, azaz Kajakandba húzódott vissza, majd ott helyőrséget hátrahagyván Indzsi várába ment, onnan pedig Gülbákh-ba ment tovább. Indzsi vára nagy város Tarkutól⁸² három farszakra. A megmaradt, sebesült és kimerült muszlim csapatok bevonultak Derbendbe, majd rövid idő múlva elindultak Szíria felé. Ekkor egy csapat kazár jelent meg, és elfoglalják Derbendet.

---

81 Negyven: az iszlámban nagy jelentőséggel bíró szám. Kirklar: a török vallásosság kiemelt terminusa.

82 Tarku, város Dagesztánban, ma Tarki/Terki néven Mahacska külvárosa, 1642-ben ide került a samhálok fővárosa.

Valíd bin Abd al-Malik hadat küld Derbend ellen

A krónikák megírják, hogy a hidzsra szerint 64-ben⁸³ Valíd bin Abd al-Malik⁸⁴ híret vette, hogy a kazárok elfoglalták Derbendet, és a muszlim tartományokban ölnek, fosztogatnak. A következő parancsot adta Maszlama⁸⁵ nevű fivérének: „Gyűjts össze negyvenezer harcedzett, jól felfegyverzett és ellátott szíriai vitézt, és sok pénzzel és felszereléssel együtt indulj Derbendbe, és hódítsd meg az egész vidéket váraival együtt. Költözz be Derbend városába, és minderről tégy nekem jelentést!” Maszlama ezek után kiválasztott negyvenezer szír vitézt, és felemelte hadi lobogóit, és megverette a harci dobokat, és elindult Derbend felé. Az útba eső várakat meghódította, és új kormányzókat nevezett ki. Megérkezett Sirvánba és Maskúrba. Ezeken a helyeken is kormányzókat nevezett ki. Végül elérte a Rúbász-folyót,⁸⁶ ahol tábort vert. A derbendi fellelővárban azonban háromezer kazár védte. A muszlim sereg átkelt a Rúbász-folyón és megkezdte Derbend ostromát. Bár három hónapja tartott már az ostrom, és a helyőrség sehonnan nem kapott segítséget, Maszlama elkeseredett, hogy nem tudja bevenni a várat, és elhatározta, hogy visszavonul. Azonban egyszer egyik éjjelen egy ember jött a várból, és Maszlama színe elé járulva ezt mondta: „Amennyiben adsz a kazároktól szerzendő zsákmányból, segíték neked bevenni a várat.” Maszlama válaszul ezt ígérte: „Annyi zsákmányt adok, amennyit csak akarsz.” Így aztán Maszlama Abd al-Azíz és Kázim Báhilí parancsnoksága alatt hatezer bátor aknaásót adott a renegát mellé, és megparancsolta, hogy hatoljanak be a várba. A renegát éjjel áttörte a Darvák felé eső föld alatti kaput, amelyen keresztül behatoltak a fellelővárba. Amikor reggel a kazárok értesültek erről, hatalmas harc kezdődött a vár belsejében. Maszlama pedig kívülről elindította az ostromgépeket, és [ő is] behatolt a fellelővárba, és az összes kazárt vagy megölték, vagy fogságba ejtették. Nagy zsákmányt ejtettek, melynek egészét [Maszlama] a harcosoknak és a renegátoknak adományozta. A miniszterekkel tanácskozott és a következőre jutott: „Akármennyi katonát is hagyok hátra ebben a várban, ha hazatérünk [Szíriába], a kazárok visszatérnek, elfoglalják Derbendet és

83 H 64 = 683. augusztus 29. – 684. augusztus 17. A dátum egyértelműen téves, mivel Maszlama először H 91-ben (709. november 8. – 710. október 27.) lett Azerbajdzsán és Örményország kormányzója, Derbendet pedig H 95-ben (713. szeptember 25. – 714. szeptember 14.) vette be. A tévedés elírás lehet, az eredeti szövegben talán 94 szerepelhetett, az arab írásban a 6-os és a 9-es szám könnyen összekeverhető.

84 Kalifa: 705–715.

85 Kazem-beg tévesen Muslimeh (ejtsd: Muszlime) alakban írta át. Maszlama bin Abd al-Malik (?–738) valóban Valíd kalifa féltestvére és egyúttal hadvezére volt. Sokat harcolt a kazárok ellen.

86 Rúbász: kis folyó Derbendtől délre néhány km-re.

a hátrahagyott helyőrséget lemészárolják anélkül, hogy bárki is segítséget nyújthatna nekik. Az a legtanácsosabb, ha leromboljuk a fellegvár bástyáit és falait, és úgy térünk haza.” Abd al-Azíz Báhili azonban így szólt: „Nem jó ötlet, ugyanis a kazárok visszatérhetnek, a várat újraképezhetik és megerősíthetik; lehetetlen lesz azt ismét bevenni, és minden évben fel fogják dúlni Irak és Azerbajdzsán tartományokat.” Maszlamának nem volt inyére ez a beszéd. Megparancsolta, hogy rombolják le a vár falait és bástyáit. Abd al-Azíz Gan-dzsa és Sirván tartományok élére nevezte ki, míg maga elindult vissza Szíriába. A kazárok visszatértek, újjáépítették és megerősítették a fellegvárat, és befészkeltek magukat. Minden évben átlépték Maskúr és Azerbajdzsán határára, és Irakot és Azerbajdzsánt dúlták. A hidzsra szerinti 70-ben⁸⁷ Maszlama tudomást szerzett arról, hogy a kazárok ismét behatoltak Derbend várába, és muszlim földeket dúlnak. Negyvenezer vitézzel visszatért hát Derbendbe, ismét bevette a várat, megjavította a bástyákat és a falakat, újjáépítette az épületeket és a raktárakat. Ötezer főt a várban hagyott, míg jómaga visszatért Szíriába. A hidzsra szerinti 73-ban⁸⁸ a főemberek megbuktatták Valíd bin Abd al-Malik kalifát, és testvérét, Abd al-Malik Marvánit⁸⁹ emelték a kalifátus trónjára. A Szíriában székelő kalifa hírére vette, hogy a Derbend védelmére hátrahagyott csapatok ostrom alatt állnak, a kazárok pedig továbbhaladtak, és Azerbajdzsánból és Dagesztánból kiindulva Róm határvidékét dúlják.

Abu Ubajda derbendi hadjárata

A hidzsra szerinti 103-ban⁹⁰ Jazíd bin Abd al-Malik Marván⁹¹ Abd Alláh Báhilit Róm határvidékének védelmével bízta meg, míg Abu Ubajda Dzsarráh⁹² hatezer katonával Derbend helyőrségének megsegítésére küldte. Állomásról állomásra haladva Abu Ubajda Dzsarráh Sirvánba érkezett. A kínai császár fia tudomást szerzett a muszlim sereg közeledtéről, és seregével Ka-

87 H 70 = 689. június 24. – 690. június 13.

88 H 73 = 692. május 22. – 693. május 11. A dátum téves, Valíd 715-ben (H 96) halt meg.

89 Valíd halála után valóban testvére, Szülejmán ibn Abd al-Malik került trónra (715–717). Bár Valíd utolsó évei nem voltak nyugodtak, nem buktatták meg, hanem meghalt. A szövegben említett Abd al-Malik Merváni valószínűleg Valíd apjával, Abd al-Malik bin Marván kalifával (685–705) azonosítható.

90 H 103 = 721. június 30. – 722. június 19.

91 Jazíd bin Abd al-Malik 720–724 között kalifa.

92 Abu Ubajda Dzsarráh (583–639) mekkai kereskedőcsalád szülötte, az egyik legkorábbi muszlim, Mohamed próféta társa, Omár kalifa neves hadvezére, aki elsősorban a szíriai hadjáratokban jeleskedett. Bár élete végén harcolt Örményországban is, a Kaszpi-tenger partjára ismereteink szerint nem jutott el. Amikor 650 körül elhunyt, a muszlim csapatok még nem jelentek meg a derbendi térségben, szerepeltetése a történetben így téves, és való-

jakandba ment. Abu Ubajda Dzsarráh keresztülvonult Sirvánon, és a Mas-kúrban található várakhoz érkezett. Magához vette az összes helyőrséget, és [továbbvonult] a Rúbász folyó⁹³ partjára, ahol találkozott Tabaszarán és Karakajtak emíréivel, akik már áttértek az iszlámra. Ezt a parancsot adta nekik: „Arabia földjéről jövök, és meg akarok ütközni a kazárokkal. Nektek is segítenetek kell.” Ebben az időben a lezgiket egy Szabász nevű főnök vezette. Titokban értesítette Pása herceget,⁹⁴ mondván: „Abu Ubajda Dzsarráh hatezer katonájával és a környékbeli vitézekkel ellenetek vonul.” Amikor Abu Ubajda Dzsarráhnak ez a fülébe jutott, megparancsolta csapatainak, hogy készüljenek háromnapi élelemmel. Még aznap éjjel fáklyák fényénél átkelt a Rúbászon, és (a déli kapun át?) bevonult Derbendbe, majd a Negyvenek Kapuján át elhagyta a várost, és megállt az Avájín kertben. Kétezer bátor lovast Karakajtak, másik kétezret pedig Jarszí, Dívák, Zajl, Darvák, Hamí-dí és Karúkh ellen küldött, megparancsolva, hogy düljanak, fosztogassanak. Elrendelte, hogy másnap napkelte előtt térjenek haza. A [kijelölt] négyezer lovas még aznap éjjel rátört Karakajtak és Tabaszarán városára. Napkeltére Karakajtakból 12 000 marhával és birkával, kétezer túmán arannyal és ezüsstel és 7000 fogollyal, míg Tabaszaránból 40 000 lóval, marhával és birkával, nagy mennyiségű készpénzzel és ingósággal, illetve 2000 fogollyal tértek vissza. [Abu Ubajda] az egész zsákmányt szétosztotta a harcosok között.

Amikor Pása herceg ennek hírért vette, seregével Kajakandon keresztül a Darvák folyó partjához vonult, és ott tábort vert. [Abu Ubajda] Dzsarráh felsorakoztatta a seregét, magasba emelte a hadi lobogót, és megverette a harci dobokat. A két had összecsapott. Öldöklő kardtól vagy lándzsától mindkét oldalon sokan estek el vagy sebesültek meg. A kazár hadvezér végül képtelen volt a további ellenállásra, és minden ingóságát és felszerelését hátrahagyva Indzsi várába menekült. Aznap hétezer kazár és kétezer muszlim esett el. Végül Indzsi várában helyőrséget hagyott hátra és Balkh várába húzódott. Megparancsolta Balkh, Szurkháb, Ulu Mádzsár, Kicsi Mádzsár és a tatárok kapitányainak [*hākim*], hogy mindannyian engedelmességedjenek Ihrán kapitányának, Gülbákhnak, és ne engedjék, hogy a muszlim sereg ebbe az irányba törjön. Pása visszatért az Idil partján lévő fővárosába, és ott maradt.

Abu Ubajda Dzsarráh és serege Kajakandba, majd onnan Tarku várához ment. Tarku lakói megadták magukat és áttértek az iszlámra. [Abu Ubajda

---

színiülleg egy félreértés – vagy egy egyszerű szövegromlás – eredménye. A kérdéses évben – 721/722 – tört ki ugyanis a második kazár–arab háború, amelynek vezetője Örményország kormányzója, Abú Ukbá al-Dzsarráh volt.

93 A Kaukázusban eredő, és a Kaszpi-tengerbe ömlő rövid folyó, Derbendtől 15 km-re délre.

94 Problematikus név.

Dzsarráh] magához vette a tarkui csapatokat is, és velük együtt Indzsi várával szemközt ütött tábor.

Indzsi nagyon erős és szilárd erődítmény volt. Egyik oldalról hegy, a másik oldalról tenger övezte, és sehonnan nem volt ráutalva semmilyen segítségére sem. A várparancsnok bezáratta a kapukat, és felkészültek a harcra. A várat semmilyen módon nem lehetett bevenni egészen addig, amíg végül tízezer harcos ostromgépeket [*arābalar*] tolt előre, és betörve a kapukat behatolt a várba. A várnép megadta magát és áttért az iszlámra. A várparancsnok a fellegvárba húzódott vissza, s éjjel főembereivel együtt Kajván várába szökött. Abu Ubajda Dzsarráh [a kazárok] vagyonát zsákmányul ejtette, és Derbendbe vonult, majd katonaságot hátrahagyva elindult vissza, Szíria felé.

Maszlama hadjárata Derbend és Dagesztán ellen

A prófétai – Isten áldja és üdvöztse! – 115. évben⁹⁵ Maszlama bin Abd al-Malik magasba emelte a hadizászlót, és húszezer harcos élén elindult Derbend és Dagesztán irányába. Állomásról állomásra haladt, amíg Derbendet el nem érte. Újjáépítette a város lerombolt bástyáit és falait. A fellegvárban volt egy hatalmas, sérült tetejű épület. Ezt leromboltatta, helyére magtárat, éléstárat és olajtárolót emelt. A fellegvárat megerősíttette, és a Dagesztánból származó összes adót összegyűjtve feltöltötte velük a fent említett raktárakat, hogy szükség esetén szétoszthassák Derbend lakói és a helyőrség tagjai között.

Végül Derbend lakosságának többségét áttértette az iszlámra, s a muszlimokat hét negyedben telepítette le, mindegyik közösségnek [*tāʿife*] külön egy-egy mecsetet épített, melyeket a közösségekről nevezett el. Az első volt a Kazár, a második a Palesztin, a harmadik a Damaszkusz, a negyedik a Homsz, az ötödik a Kajszar, a hatodik az Algír, a hetedik a Moszul mecset. Ezeknél nagyobb a Nagymecset, amelyet a pénteki imához emeltetett.⁹⁶ A város számára hat vaskaput építtetett, melyeknek külön-külön nevet adott: a Muhádzsir kapu, melyet ma Csárdzsi kapunak neveznek; Dzsihad-kapu, melyet ma Negyvenek kapujának hívnak; a Khamisz (vagy Homsz Kapu), melyet ma Jeni kapunak [Új kapu] mondanak; a Szagír (vagy Kajszar) kapu, ami ma a Türkmen kapu; a Maktúb kapu, amelyet Baját kapunak hívnak; és az Alkama kapu, melynek ma Nárín kala kapu a neve.

95 733. február 21–734. február 9. A dátum valószínűleg téves. Maszlama H 112–114 között harcolt a kazár fronton, ekkor vette be újból Derbendet, s hozott létre benne muszlim kolóniát. H 114-ben leváltották, a későbbiekben – haláláig – Damaszkuszban élt.

96 Maszlama valóban jeles mecsetalapító volt (vö. Bacharach 1996, 34). Leírása: Han-Magomedov 1958, 61–68.

Miután Maszlama rendezte Derbend ügyeit, az indulás zászlóit a kumükök irányába emelte, és elvonult. A kumükök szembeszálltak vele. Miután megütköztek, kegyelemért megadták magukat, és áttértek az iszlámra. Maszlama egy pénteki nagymecsetet emeltetett a kumük városban nekik, és Szahbál bin Abd Allahot, Abbász fiát nevezte ki följük kormányzónak és parancsnoknak (*szerdár*), míg maga a karakajtakok ellen vonult. A karakajtakok felkészültek a harcra. Több helyen megütköztek a muszlimokkal, majd a többségük áttért az iszlámra, s így megőrizték szabadságukat és meghódoltak, míg egy másik részük pogány maradt [és elpusztult]. Maszlama mellett ott volt egyik rokona, Hamza emír. Őt nevezte ki kormányzónak a karakajtakok fölé, s ma is a karakajtakok vezetője [*usmī*]⁹⁷ az ő leszármazottai közül kerül ki.

Tabaszarán népének többsége zsidó vagy háridzsita. Először ők is ellenálltak. Miután sok közülük elesett vagy fogságba került, a maradék áttért az iszlámra. Maszlama seregében volt egy Muhammad Maszúm nevű ájtatos férfi, akit Tabaszarán kormányzójának nevezett ki, mellé adva két kádít, hogy a sariát megtanítsák nekik. Meghagyta nekik, hogy ha ezután valami történik, egész Tabaszaránnak Maszúm és a kádik utasításainak és tanácsainak kell engedelmessé válniuk, míg Maszúm és a kádik, továbbá Dagesztán lakói Grúziától egészen a Kipcsak-sztyeppéig, Sahbálnak, a kumükök kormányzójának tartoznak engedelmessé válniuk. Manapság a samhál, Tarku kormányzója ettől a Sahbáltól származik.

Maszlama, miután ennek a vidéknek az ügyeit is rendezte, a tavok és az avarok ellen vonult. Karddal őket is áttérítette az iszlámra. Kádikat nevezett ki hozzájuk és mecseteket jelölt ki nekik, és őket a kádikra bízta. Tav népének fővárosa Akkusa, az avaroké Hunzavk.⁹⁸ Maszlama Sahbál alá rendelte Dagesztán összes kádiját és kormányzóját. Parancsba adta, hogy ha a későbbiekben a kazárok megostromolnák Derbendet, az itt lévő parancsnokoknak [*hākimlēr*] és kádiknak ellen kell állniuk nekik, és vissza kell őket verniük. Ha pedig kazár kereskedők jönnek Derbendbe üzletelni, a várostól egy farszah távolságra meg kell őket állítani, és csak azon kívül adhatnak-vehetnek, s utána távoznuk kell. És ha valaki a derbendiek közül akar a kazárokhhoz menni kereskedelmi céllal, vegyék el tőle áruinak egy tizedét. Akkor talán felhagy [a kazárokkal való] kereskedéssel. [Ha követ jön a kazároktól], annak szemét kössék be, és úgy hozzák a városba, és ki is csak szemét bekötve vigyék, hogy a kazárok ne szerezzenek értesülést a város állapotáról. Végül pedig Maszlama Dagesztán minden népe számára megállapította a harádzsot, és parancsba adta, hogy az állandó évi adójukat fizessék Derbend kormányzójának.

97 Uszmī a kajtakok vezetőjének a címe.

98 Ma: Hunzah Dagesztánban.

Marván bin Muhammad Derbend kormányzója lesz

120-ban⁹⁹ Marván bin Muhammadot¹⁰⁰ a kalifa kinevezte Derbend kormányzójává. Miután megérkezett a városba, a Maszlama által kivetett adókat a következő rendben szedte be: a kumük és a tümen törzstől évente száz rab-szolgafíú, száz rabnó és 20 000 batman búza; a kubetcsi törzstől 50 rabnó; a karakajtaktól 500 rabszolga és 20 000 batman búza; a kura és a miskindzse törzstől 14 000 batman búza és 40 000 ezüst dirhem; Sirvántól 20 000 batman búza, 50 000 ezüst dirhem. Mindezeket az említett földekről beszedte, és raktárakban, illetve a kincstárban helyezte el. Mindig, amikor a szükség úgy hozta, a városban állomásozó katonák között osztották szét. A tabaszarániakat arra osztották be, hogy egymást felváltva tisztítsák az utcákat és a csatornákat.

Derbend az Omajjádok bukása után, amikor az Abbászidák szerezték meg a kalifátust

132-ben¹⁰¹ az Omajjádok elveszítették a kalifátust, és azt az Abbászidák szerezték meg. Abu'l-Abbász, miután elfoglalta a kalifátus trónját, és az összes muszlim tartomány felett uralkodni kezdett, Derbend népe és az ott állomásozó katonák iránt különösen kegyes volt, és nem hagyta, hogy a kazárok elfoglalják a várost. 4 év és 8 hónap uralkodás után elhunyt. 136-ban¹⁰² Abu Dzsafar Manszúr¹⁰³ követte a trónon. Jazíd bin Aszadot¹⁰⁴ nevezte ki Derbend kormányzójává. Miután Jazíd bin Aszad a városba érkezett, a kazárok hatalmas sereggel átkeltek a határon és megkezdték az ostromot. Egyik éjjel fát és ágakat (*kesmedzse?*) halmoztak fel a várfal lábánál, hogy megmásszák a falat, és behatoljanak a városba, de a védők naftát [és] tüzet öntöttek rájuk, s így végül a kazárok nem tudták elfoglalni Derbendet és elvonultak. Abu Dzsafar Manszúr magához hívatta Jazíd bin Aszadot, és így szólt hozzá: „Ó,

99 H 120 = 737. december 28. – 738. december 16.

100 Laurent 1919, 339–340.

101 H 132 = 749. augusztus 19. – 750. augusztus 7.

102 H 136 = 753. július 6. – 754. június 25.

103 Abu Dzsafar Abdallah bin Muhammad al-Manszúr abbászida kalifa: 754–775.

104 Jazíd bin Aszad az arab Banu Szulajm törzsből származott, és már apja is a kaukázusi fronton harcolt. Még annak herceg korában szoros viszonyba került a későbbi al-Manszúr kalifával. Élete jelentős részében Örményország kormányzója volt (752–754, 759–770, 775–780), al-Manszúr parancsára egy kazár hercegnőt vett feleségül, aki azonban hamarosan elhunyt – a kazárok szerint mérgezés okán. Erre hivatkozva újra kirobbantak az arab–kazár háborúk (762–764). Két fia, Hálid és Ahmed is Örményország kormányzója lett (Ter-Ghewondyan 1976, 30; Laurent 1919, 340).

Ibn Aszad! Hogyan lehet megvédeni a derbendi muszlimokat a kazároktól?” Jazíd bin Aszad így felelt: „Derbend körül van jó néhány erőd, amely romokban hever. Ha újra felépítenénk a Derbend környékén lévő erődöket és falvakat, Derbend védelme könnyű lesz.” [Erre] a Kor Kalifája megparancsolta, hogy építsenek erődöket és falvakat, a régi erődöket, Szuvár, Mutái, Kamáhi és Szimnání várát – melynek a neve ma Csirki, Darvák, Jerszi, illetve Humajd – pedig javítsák meg; továbbá Szíriából és Moszulból hozatott 7000 családot, és beköltöztette őket a fent említett várakba. Jazíd bin Aszadnak megparancsolta, hogy a határvidéket, különösen Szuvár várát mindennap ezer ember védje. Ezenkívül felújíttatta Jezídije és Szarmakijje várát, ahova saját törzséből telepített [helyőrséget], illetve Makátir és Maraka várakat, amelyeket szintén katonákkal töltött fel. Így őrizte Derbendet, és a kazárok soha többé nem tudtak átkelni a Kojsszu folyón.

Események Derbendben Mahdí és Hárún al-Rasíd kalifátusa idején

Miután 160-ban¹⁰⁵ Mahdí lett a kalifa,¹⁰⁶ Dzsujúnt, Andzsum fiát¹⁰⁷ küldte, hogy kormányozza Derbendet. Megparancsolta neki, hogy szedje be a Derbend vidékére kiszabott adókat, és lépésenként ossza szét Derbend lakói és helyőrségének tagjai között. Amikor Dzsujún megérkezett a városba, megismerlélve a bástyákat és a falakat, azokat erősnek találta. Zsarnoki módon uralkodott, átadva magát az élvezeteknek és bűnös dolgoknak, és nem törődött a várossal. Derbend lakosai szétszóródtak, szétszéledtek a környéken. Amikor a bagdadi kalifa ennek hírért vette, Rabía Báhilit nevezte ki Derbend kormányzójának. Amikor Rabía Báhili elérte Derbendet, Ibn Andzsumot elfogatta, és vasra verve a kalifához küldte.¹⁰⁸

173-ban¹⁰⁹ Hárún al-Rasíd¹¹⁰ Huzajma Csarhí¹¹¹ fiát 12 000 katonával Derbendbe küldte. Miután Huzajma Derbendbe érkezett, az összes romos bástyát és falat újjáépíttette. Kevéssel azután maga a kalifa is Derbendbe uta-

105 H 160 = 776. október 18. – 777. október 7.

106 Al-Mahdí kalifa: 775–785.

107 Talán Dzsujún bin Nadzsimmel azonos. Ő nem volt helytartó, e tiszttet a Mahdí által kinevezett apja, Nadzsm bin Hásim töltötte be, akit a Hárún al-Rasíd által kinevezett új helytartó, Szaid bin Szalma l-Báhili öletett meg. Dzsujún fellázadt, és kazár segítséggel támadta a kalifátus területét (Minorsky 1958, 69).

108 A kiadásban tévesen Ibn Nadzsm áll. Mahdí idején Oszmán bin Omár és Rauh ibn Hatim ibn Muhallabí volt a helytartó (785–786/787).

109 H 173 = 789. május 30. – 790. május 18.

110 Hárún al-Rasíd kalifa: 786–809.

111 Huzajma bin Kazim, egy horaszáni származású arab Hárún al-Rasíd belső embere volt. Kétszer került Arménia élére, 786–787-ben és 804 körül (Laurent 1919, 96, 341, 343).

zott. Miután megszemlélte a várost, elrendelte, hogy vezessenek csatornákat a Rúbászból a városon kívülre, ahol kerteket, gyümölcsösöket és malmoikat építtetett, s az ezekből származó bevételt és hasznót a város szegényeinek adományozta mint alapítványt. Derbend kormányzójának Szaksza bin Umart nevezte ki, szigorúan meghagyva neki, ne engedje, hogy kihagyják vagy lekéssék a pénteki imát. Végül, miután sok jót tett, Hárún al-Rasíd visszafordult Bagdad felé. A krónikások szerint a Negyvenek kapujánál van egy kőtorony, ahol [egyik] fia van eltemetve.

A kalifa a derbendi vitézeknek adományozza az olaj- és sóbányákat

272-ben¹¹² a következő írásbeli rendeletet küldte Derbend lakóinak: „A baku olaj- és sóbányákból származó jövedelmet Derbend lakóinak adományozom”. Ennek felügyelőjévé Muhammad bin Ammárt nevezte ki, aki minden évben összegyűjtötte az olaj- és sóbányák jövedelmét, és szétosztotta a derbendi vitézek között. Úgy mondják, hogy 290-ben¹¹³ egy Bísutur nevű személy lett Derbend kormányzója. Ő [azonban] kisajátította a Derbendből származó adókat, az olaj- és sóbányajövedelmeket, illetve a helyőrség többi bevételét. Derbend helyőrsége ezért kénytelen volt kereskedésbe és más elfoglaltságokba kezdeni, s [egy idő után] bűn és erkölcstelenség ütötte fel köztük a fejét. A kazárok körülvették a várost, de hiába igyekeztek, hiába erőlködtek, azt bevenni nem tudták. Végül aztán a határvédő katonák kívülről, a városban állomásozók pedig belülről [egyszerre] támadást intéztek ellenük, és megfutamították őket.

320-ban¹¹⁴ belharc kezdődött a muszlim tartományokban. A felügyelet megszűntével Derbendben is nagy felfordulás és belviszály támadt. Végül aztán Derbend városa és az azt körülvevő vidék Derbendhez tartozó városai és várai között is ellenségeskedés kezdődött. Dagesztán emírjeinek mindegyike független lett, és egymás között harcba kezdtek. A balsors Derbendnek végül már ötnaponta újabb és újabb kormányzót hozott, míg végül a kánok és a szultánok át nem vették felette az uralmat.

---

112 H 272 = 885. június 17. – 886. június 6.

113 H 290 = 902. december 4. – 903. november 22.

114 H 320 = 932. január 12. – december 30.

Függelék II.

A Rumjancev-kézirat bevezetőjének a szerzőre és a műre vonatkozó részei¹¹⁵

Muhammed Abaví Aktasí azt mondja: amikor a [mindent] elrendező Ég rendelete minket kumük földön az Enderi nevű város nemesei közé helyezett lakni, Dagesztán uralkodói közül az elhunyt és megboldogult Girej kán fia, a kiváló értelmű és szerencsés, a bőséget és a nagyságot birtokló, a legnagyobb kánokhoz foghatóan nemes, a bőkezűségben tökéletes Csobán bég bin Samhál – Allah nyújtsa meg az életét és a szerencsésjét az egek, a föld és a hegyek fennállásáig! – a történelem iránt érdeklődve, a *Derbend-náme* néven ismert krónikának a szívét-lelkét képező, s az egyedülálló Kapuk Kapujának [azaz Derbendnek] megalapítását, elfoglalását és egész Dagesztán meghódítását [elbeszélő] néhány részletet, a perzsa és arab megnevezések és magyarázatok elhagyásával, amely a kezdők számára nehéz és bonyolult, török nyelvre fordítása végett nyomást gyakorolt [rám], ám mivel a világ dolgai akadályoztak, [a munka] egy ideig elhalasztódott. Még kétszer-háromszor nógatott [Csobán bég], ezért néhány rész perzsáról törökre lett fordítva. A megnevezések és magyarázatok azonban nem lettek kiküszöbölve, „az embereknek a beszéd a megértésért van” [értelmében]. A magasságos és fenséges Isten jósága és adománya révén a történelem megnevezéseivel és magyarázataival erő és képesség van.

A Kazembeg által kiadott szöveg utolsó fejezetének variánsa a Dorn-féle kéziratban¹¹⁶

270-ben a bagdadi kalifa a nafta- és sóbányák [adójövedelmeit] elvette Sirván tartománytól, és Derbendnek adományozta. Elrendelte, hogy Bád-kúbében [Bakuban] építsenek egy külön raktárat. Mikor [az alapozáskor] a földet ásták, egy hatalmas kő került elő, amelyre a következő volt írva: „A nafta- és a sóbányák Derbend[hez tartozó] alapítvány [részét képezik].” Amikor ezt a kalifa elé tárták, rögtön írásbeli rendeletet adott ki: „Aki a naftát és a sóbányát elveszi Derbend lakóitól, a Magasságos Allahnak és Prófétájának az ellenségévé válik.” És a naftát és a sóbányát teljes egészében elvette Sirvántól és átadta Derbend lakóinak. Kinevezte Muhammad bin Ammárt biztosnak, megparancsolva neki, hogy mindazt a bevételt, ami a sóbányából és a naftából származik, adja át Derbendnek.

115 Kazembeg 1851, 225–226.

116 Kazembeg 1851, 138–139.

Muhammad bin Ammár után Muhammad bin Jazíd lett Sirván uralkodója [*padisab*]. A nafta és a sóbányák [ügyeivel] egy felügyelőt bízott meg, aki ügynöki minőségében begyűjtötte [szó szerint: elfogadta] a pénzjövedelmeket, és kisajátította őket. A nafta- és sóbánya ügyében egy újabb diploma¹¹⁷ jelent meg, amely azokat a derbendi szegényeknek adományozta. A sirváni uralkodó összes emírével és vekílével egyetemben lepecsételte a diplomát. A sirváni uralkodó azért nevezett ki felügyelőket, hogy nehogy a derbendiek jussa sérüljön. Nem kívánt ő magának egyetlen szem gabonát, egyetlen dinárt sem. Ő csak megírta a rendeletet és átadta a derbendi kormányzónak. Elhíresült szerte az iszlám földjén ezen áldott földnek dicsősége. A muszlimok zarándokolni kezdtek eme áldott földre. Sok sirváni termőföldjét vagy kertjét megvették, és a derbendieknek adományozták [mint alapítványt]. Hogy Istent megörvendeztessék, csatornát ástak és elvezették a vizet Derbendbe. Derbend nagyot fejlődött. A muszlimok kádijai pedig a nagy fal védelmét mint dicsőséget és szerencsét fogták fel. A szokásos évi adó minden évben megérkezett, és senki sem volt képes a lázadásra.

A mű vége a Dorn-féle kéziratban¹¹⁸

430-ban¹¹⁹ Abd al-Malik bin Manszúr bin Majmún¹²⁰ lett a derbendi kormányzó. A helyettes [kalifa], az emír és a parancsnok Azab Szalma utódai lettek.

436-ban¹²¹ Dzsujún utódai fellázadtak. A stabilitásnak és a hitetlenek ellen folytatott portyázásnak vége szakadt. A sirvániak kapzsiságból kisajátították Derbend járandóságát, és így a korábbi feltételek szerint megállapított adójövedelem megszűnt. Bízunk a Magasságos Istenben, hogy érvényt szerez a Derbendre vonatkozó korábbi rendnek és régi szokásoknak. Ámen, ó, Világnak Ura!

117 Pontosabban *la^cnet-nāme*, azaz olyan diploma, mely megátkozza a tartalmát megszegőket.

118 Kazembeg 1851, 140.

119 H 430 = 1038. október 2. – 1039. szeptember 21.

120 Manszúr bin Majmún 1031-ben volt derbendi kormányzó. Abd al-Malika: Minorsky, 1958, 33.

121 H 436 = 1044. július 28. – 1045. július 17.

A Rumjancev-kézirat utolsó bejegyzése¹²²

És amikor eljött a 456. év,¹²³ Dzsujún leszármazottai miatt zűrzavar keletkezett. A biztonság megszűnt, a hitharc megszakadt. A sirvániak, irigykedvén, Maszkatot (?) elvették a derbendiektől, elszakították és a várat is elszakították [tőlük]. Így [a derbendiek] elveszítették a régi adókat.

Függelék III.

Az ihráni települések leírása az Alihanov-féle változatban¹²⁴

Ezeket a helyeket most másképpen hívják: Szamand várost Tarkunak mondják. Andzsi vára elpusztult; három *agacsra* feküdt Tarkutól a tengerparton. Ihrán nevét most Avarisztána fővárosa viseli, Gülbág – Enderi, Szurbág – Kizljár. Kizljárban volt elhelyezve a réz, Terekben az ezüst, és mindketten az ihráni uralkodónak engedelmeskedtek. Ulu Madzsart és Kicsi Madzsart most Dzsuládnak és Tatárnak nevezik. E név a közlmúltban abból származott, hogy a város pusztulása után új lakóinak a nagy része tatár volt, aki a Krímből érkezett, és az ihráni kormányzónak engedelmeskedett.

Az ihráni települések leírása Klaproth fordításából¹²⁵

A kagán pedig a saját országain uralkodott, a dest-i kipszakon, Szemenderben, amit ma Tarkunak neveznek, Balkhban, ami Enderej külvárosa, az ihráni uradalomban, melyet ma Gülbágnak neveznek (ez a Kojszu és Derbend közötti terület), Dzsuládban (ez a Terek melletti Kis-Kabardában van), Tattarsehirben, ami azt jelenti, hogy a tatárok városa (Tatártop), ami onnan kapta a nevét, hogy lerombolása után összes lakosa a krími kán uralma alá ment lakni, azután visszatértek, sok tatárral. Ezeken az uradalmakon kívül a Kagán még számos másikat is birtokolt, és az ő első generálisa Ihránban lakott, annak a folyónak a partján, amit ma Agrakhánnak neveznek, de ez romlás, mert az igazi neve Agirhane (ez a Kojszu közepes mellékfolyója). A kagán rézbányái az ihráni határon vannak, az ezüstmányák pedig lejjebb, Tarkunál. [...] Kubád és Núsínreván, miután befejezték a derbendi fal munkálatait, számos

122 Kazember 1851, 229–230.

123 H 456 = 1063. december 24. – 1064. december 11.

124 Alihanov-Avarszkij 1898, 21–22.

125 Klaproth 1912, I, 429–430.

telepest küldtek Perzsiából ebbe a völgybe, és itt számos várost és erősséget emeltek, amelyek közül Elpen (vagy Kilmihem) a legfontosabb. [...] Ihrán Gülbág tartomány központja, és a kagán hadainak parancsnokának lakhelye, aki soha nem távozik innen. A kagán alapította Derbendtől 20 agacsra Szemendert, azaz Tarkut, és ő emelte Indzsi erődjét. Nusinreván célja az volt, hogy a hitetlen kazároktól biztonságba helyezze Derbend erődjét. Jóllehet ő maga tökéletes nyugalomban volt, saját nemzetségéből nevezett ki erre a területre kormányzót. [...] úgy ítélte meg, hogy az Ihrán-csajnak, annak a folyónak, mely Gülbág közepéből jön, az Aharu'l-hol nevet adja, ahogy azt mindenki ismeri. A Nárin kale nevű erődtámasz a kípcsakok felé esik, és van egy parancsnoka. Ma Kojunkend néven ismeretes, Gülbág pedig Enderej néven (azaz Endereji völgy).

[...]

Pásenák seregeinek pusztulása után arra kényszerült, hogy Indzsibe meneküljön. Megelégedett annyival, hogy az itteni parancsnoktól némi élelmiszert szerzett, és Ihrán felé fordult. Balkhba ment, Enderej Balkh uralkodója volt, és Enderej városa róla kapta a nevét, addig Balkhnak hívták. Gülbág egyszerű neve Ihrán, de régen volt egy kormányzója, akit Gülbágnak hívtak, innen kapta a nevét. A történetírók azt beszélik, hogy amikor Pásenák, a kagán fia Ihránba érkezett, bejelentkezett csapatainak a parancsnokainál, úgymint Gülbágnál, Ihrán kormányzójánál, Enderinél, Balkh kormányzójánál, Szurkhábnál, a kiziljári erőd parancsnokánál, Csumlinál, Kicsi Madzsar, Dzsulád és Sehr-i Tatár kormányzójánál, akik mind Gülbág, Ihrán kormányzója alá lettek rendelve.

Az ihráni települések leírása a Rumjancev-kéziratban¹²⁶

Dest-i Kípcsak, Szemender, ami most Tarku, Andzsi, ami most Enderej, Ihrán, ami most Gülbakh, Kismadzsar (Madzsar-i Kucsek), Nagymadzsar (Madzsar-i Bozorg), Dzsulád, és Sehr-i Tatár. [...] Ezek a városok a kagán határai.

[...]

Miután elmondta e szavakat, egy órát sem késlekedve elment Enderejbe, aminek a parancsnoka Gülbág volt, és Balkhba, aminek a parancsnoka Enderej, és Suzhrádba, amely jelenleg Kiziljárként ismert. Ennek a parancsnoka Batrasz volt. Pasanek ezt parancsolta: „Engedelmeskedjete Gülbág – Ihrán kormányzója – parancsainak! Ha ez az erős ellenség (a muszlim sereg) ebbe az országba jön, gyűljetek mindannyian Ihránba, egyesüljete, s száll-

¹²⁶ Orazjev 1993, 18, 30.

jatok harcba [az ellenséggel]. De tilos [odamennie] Nagymagyar (Madzsar-i bozorg) és Sehr-i Tatár parancsnokának. További segítséget fogtok kapni, és ti Ihránban harcoljatok a muszlimokkal!” Ihrán kormányzója nem hallgatott Gülbág parancsaira, mert Ihrán a régi időkben a padisah székhelye volt, aki Iszfendjár bin Gústaszp néven volt ismert. Akárki is lett Ihrán ura, a fent nevezett városok urai engedelmessé váltak neki. Amikor elmondta ezeket a szavakat azon tartomány urának, ő maga is ott volt a nevezetes folyónál. Ő [azután] elment onnan.

A Szentpétervári kéziratban olvasható kiegészítés az ihráni települések leírásánál¹²⁷

[...] egy órát sem késlekedve elment Enderejbe, aminek a parancsnoka Gülbakh volt, és Balkhba, aminek a parancsnoka Enderej, és Szuhrábhoz, amely jelenleg Kizljárként ismert, és amelynek most Muszháb a parancsnoka, és Kicsi Magyarba, amely most Csumliként közismert. Ennek a parancsnoka Batrasz volt [...]

Irodalom

A történettudományi osztály üléséről 1856

A történettudományi osztály üléséről, 1856. június 30. *Magyar Academiai Értesítő* 16 (1856):5, 312.

Alihanov-Avarszkij 1898

Тарихи Дербенд-наме. Под ред. М. Алиханова-Аварского. Тифлис, 1898. <https://www.litres.ru/static/trials/08/68/38/08683873.a4.pdf>

Alihanov-Avarszkij 2007

Дербенд-наме. Под ред. Аварского Л. Алиханова. Махачкала, 2007.

Bacharach 1996

Bacharach, Jere L.: Marwanid Umayyad Building Activities: Speculation son Patronage. *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World* 13 (1996), 27–44.

Bayer 1726

Bayer, Theophilus Sigifrid: *De Muro Caucaseo*. St. Petersburg, 1726.

Bayer 1770

Bayer, Theophilus Sigifrid: *Opuscula ad historiam antiquam chronologiam, geographiam, et rem numariam spectantia*. Halle, 1770.

¹²⁷ Orazaeв 1993, 30.

Bartold 1973

Бартольд, В. В.: К вопросу о происхождении «Дербенд-наме». In: Бартольд, В. В.: *Сочинения*. VIII. Москва, 1973, 469–480.

Bendeffy 1942

Bendeffy László: *A magyarság kaukázusi őshazája*. Budapest, 1942.

Blankinship 1994

Blankinship, Khalid Yahya: *The End of the Jihād State: The Reign of Hishām ibn ‘Abd al-Malik and the Collapse of the Umayyads*. New York, 1994.

Cahiyeva 2015

Cahiyeva, Elmira G.: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısı – XIX. Yüzyılın İlk çeyreğinde Kafkasya Üzerinden Yapılan Uluslararası Ticaretin Gelişiminde Kumuk Ovasının Önemi. *Yeni Türkiye* 21 (2015): 80, 221–225.

Czeglédy, 1953

Czeglédy Károly: Herakleios török szövetségesei. *Magyar Nyelv* 49 (1953), 319–323.

Czeglédy 1955

Czeglédy Károly: Kaukázusi hunok, kaukázusi avarok. *Antik Tanulmányok* 2 (1955), 121–140.

Czeglédy 1959

Czeglédy Károly: A korai kazár történelem forrásainak kritikájához. *A MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 15 (1959): 1–2, 107–128.

Czeglédy 1960

Czeglédy, Károly: Khazar Raids in Transcaucasia in A. D. 762–764. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 11 (1960):1–3, 75–88.

Czeglédy 1985

Czeglédy Károly: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk.: Schütz Ödön. Budapest, 1985.

Dasxuranc’i 1961

The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranc’i. Tr. and ed. Charles James Frank Dowsett. London, 1961. (School of Oriental and African Studies University of London, London Oriental Series, Vol. 8.)

Dorn–Rost 1852

Dorn, Bernhard–Rost, Reinhold: *Catalogue des manuscrits et xylographes orientaux de la Bibliothèque Impériale Publique de St. Pétersbourg*. St. Pétersbourg, 1852.

Dunlop 1967

Dunlop, Douglas Morton: *The History of the Jewish Khazars*. New York, 1967.

Gadjiev 2007

Gadjiev, Murtezali S.: The Writing of Caucasian Albania. In: *Selective Remembrances: Archaeology in the Construction, Commemoration, and Consecration of National Pasts*. Eds.: Philip L. Kohl–Mara Kozelsky–Nachman Ben-Yehuda. Chicago 2007, 99–126.

Han-Magomedov 1958

Han-Magomedov, Selim Omarovič: *Derbent*. Moskva, 1958.

Helilov–Nyitray 2008

Mübariz Helilov–Nyitray Szabolcs: *Ősmagyarok Azerbajdzsánban*. Budapest, 2008.

Horvát, 1830

Horvát István: Jászok. II. Értekezés. A' Jászokról, mint Toxotákról, Iónokról, Pannonokról, Pelagusokról, Paeonokról és Hellenekről. (Folytatás.) *Tudományos Gyűjtemény* 14 (1830):8, 3–67.

Horvát 1825

Horvát István: *Rajzolatok a magyar nemzet legrégebb történeteiből*. Pest, 1825.

Jankó 1978

Jankó, János: Geschichte der Entwicklung der magyarischen Fischerei. *Acta Ethnographica* 27 (1978):1–4, 107–134.

Jerney 1839

Jerney János: A' kubecsi népség. *Tudománytár* 6 (1839):12, 351–378.

Jerney 1843

Jerney János: A' Kúma melléki magyar városról. *Tudománytár* 13 (1843):2, 67–85.

Jerney 1844

Jerney János felolvasása. *Magyar Academiai Értesítő* 4 (1844):3, 34–35.

Kaľankatwac'i 1983

Kaľankatwac'i, Movsēs: *Patmut'iwon Atwanic ašxarbi* [A kaukázusi Albánia története]. Ašx. Varag Ařak'elyan. Erewan, 1983.

Kállay 1851

Kállay Ferenc: A kozárok urodalmáról. *Magyar Academiai Értesítő* 11 (1851):1, 29–40.

Kazembeg 1851

Derbend-Nâmeĥ, or the History of Derbend. By Mirza A. Kazembeg. Sentspeterburg, 1851.

Klaproth 1812

Klaproth, Julius: *Reise in den Kaukasus und nach Georgien: Unternommen in den Jahren 1807 und 1808, auf Veranstaltung der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg. Enthaltend eine vollständige Beschreibung der kaukasischen Länder und ihrer Bewohner*. I. St. Petersburg, 1812.

Klaproth 1829

Klaproth, Julius: Extrait du «Derbend-Nameĥ» ou de l'Histoire de Derbend. *Nouveau Journal Asiatique* 3 (1829), 439–466.

Kurt 2004

Kurt, Hasan: Mesleme b. Abdümelik. In: *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29. İstanbul, 2004, 318–319.

Kuun 1893–1895

Kuun Géza: *Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima*. I–II. Claudiopoli, 1893–1895.

Laurent 1919

Laurent, Joseph: *L'Arménie entre Byzance et l'Islam, depuis la conquête arabe jusqu'en 836*. Paris, 1919.

Mátéffy 2013

Mátéffy Atila: Az Árpád-ház szerepe a csodaszarvas-történetek európai elterjedésében. *Ethnographia* 124 (2013):1, 1–40.

Melville 2000

Melville, Charles: Persian Local Histories: Views from the Wings. *Iranian Studies* 33 (2000), 7–14.

Minorsky 1958

Minorsky, Vladimir: *A History of Sharvan and Darband in the 10–11th Centuries*. Cambridge, 1958.

Munkácsi 1894

Munkácsi Bernát: Az ugorok legrégebbi történeti emlékezete. *Ethnographia* 5 (1894), 160–180.

Munkácsi 1904

Munkácsi Bernát: Alán nyelvemlékek szókincsünkben. I–II. *Akadémiai Értesítő* 15 (1904):1/2, 1–19; 15 (1904):3, 105–110.

Nagy 2012

Nagy Kornél: Az iszfaháni kódex és az armenisztika. *Keletkutatás* (2012) tavasz. 5–17.

Németh 1991

Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest, 1991.

Orazaev 1993

Орзаев Г.-М. Р.: *Дербенд-наме*. Москва, 1993.

Ó-Gyallai 1829

Ó-Gyallai Bese János Úr első Jelentése Kawkaz hegyek vidékéről Konstantinogorsk-búl, vagy is a' Meleg Ferdökbül, Augustus holnapnak 8-dik napján 1829. (Ó-Gyallai Bese János Úr 2-dik Jelentése. Ó-Gyallai Bese János Úr harmadik jelentése. Mozdok 20-dik August.) *Tudományos Gyűjtemény* 13 (1829):10, 101–118.

Pallas 1895

A Pallas nagy lexikona. 10. kötet. Kacs-Közellátás. Budapest, 1895.

Peacock 2005

Peacock, Andrew C. S.: Nomadic Society and the Seljuq campaigns in Caucasia. *Iran and the Caucasus* 9 (2005), 205–230.

Pertsch 1889

Pertsch, Wilhelm: *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin. VI. Verzeichniss der Türkischen Handschriften*. Berlin, 1889.

Prozorov 1998

Прозоров, С. М.: ал-Лакзи Юсуф. In: *Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь*. Выпуск 1. Москва, 1998.

Qasimova 2011

Qasimova, Sevinc B.: Azərbaycan tarixinə dair dəyərli mənbə. *Bakı Universiteti Xəbərləri* 2011:4, 116–120.

Rácz 2016

Rácz Anita: *Etnonimiák a régi magyar településnevekben*. Debrecen, 2016.

Robinson 2006

Robinson, Chase F.: A Local Historian's Debt to al-Tabari: The Case of al-Azdi's ta'rikh al-Mawsil. *Journal of the American Oriental Society* 126 (2006):4, 521–535.

Szaidov–Sihszaidov 1980

Саидов, М. С.–Шихсаидов, А. Р.: «Дербенд-наме» (к вопросу об изучении). Восточные источники по истории Дагестана: Сборник статей и материалов. Махачкала, 1980.

Tabari 1869

Chronique de Abou Djafar Mo'hammed ben Djarir ben Yezid Tabari. Trad. sur la version persane d'Abou Ali Mohammed Bel'Ami. II. Paris, 1869.

Ter-Ghewondyan 1976

The Arab Emirates in Bagratid Armenia, by Aram Ter-Ghewondyan. English translation of the Armenian original (Erevan, 1965) by N. G. Garsoian. Lisbon, 1976.

Toldy 1855

Toldy Ferenc: Gyászbeszéd Repicky János felett. *Magyar Academiai Értesítő* 15 (1855), 325–332.

Vámbéry 1895

Vámbéry Ármin: *A magyarság kezdete és gyarapodása*. Budapest, 1895.